

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

LEV TOLSTOY YARADICILIĞININ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA RESEPSİYASI

İxtisas: 5718.01 – Dünya ədəbiyyatı (rus ədəbiyyatı)
5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Gülnarə Alı qızı Həsənova**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Dünya ədəbiyyatı və komparativistika şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Rəsmi opponetlər:

filologiya elmləri doktoru, professor
Fikrət Çingiz oğlu Rzayev

filologiya elmləri doktoru, professor
Cəlil Qərib oğlu Nağıyev

filologiya elmləri doktoru, professor
Leyla Məcid qızı İmaməliyeva

filologiya elmləri doktoru, dosent
Xuraman Bəhmən qızı Hümmətova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurasının bazasında yaradılmış BED 1.05/2 – Birdəfəlik dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

akademik, filologiya elmləri doktoru,
professor
İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya elmləri doktoru, dosent
Elnarə Seydulla qızı Akimova

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, dosent
Lyudmila Hacıbaba qızı Səmədova

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müqayisəli tədqiqatların vəzifələri milli ədəbiyyatın digər xalqların ədəbiyyatı ilə genetik-kontakt və tipoloji qarşılıqlı əlaqələri müstəvisində (D.Dyurişin təsnifatı) baxılmasını tələb edir.

Məlum olduqu kimi, kontakt əlaqələri dedikdə, iki və ya daha çox ədəbiyyatın birbaşa və ya dolaylı əlaqələri nəzərdə tutulur (məsələn, Tolstoy və Dostoyevski, Tolstoy və Çexov və yaxud romantizmin realizm ilə əvəz edilməsi və s.). Tipoloji əlaqə isə dünya tarixi prosesinin birliyindən qaynaqlanır. Yəni müxtəlif xalqların ədəbiyyatında bir-birinə bənzər hadisələr eyni tarixi zəmində müstəqil inkişaf nəticəsində meydana gəlir.

Multikultural ideyaları A.N.Veselovskinin, V.M.Jirmunskinin, A.N.Konradın, I.Q.Neupokoyevanın, D.Dyurişinin, M.B.Xrapçenkonun, N.I.Kravtsovun və başqalarının fundamental əsərlərində öz əksini tapmışdır.

V.Jirmunski hesab edirdi ki, ədəbi təmasları araşdırarkən həm təsirin özünün zəruriliyi və tələbatı, həm də hər hansı bir ədəbi təsirin iqtibas edilmiş nümunənin sosial transformasiyası ilə əlaqəsi nəzərə alınmalıdır ¹.

Tanınmış slovak alimi D.Dyurişin də buna işarə edirdi (yəni eyni fikri irəli sürürdü), və qəbul olunmuş elementin yeni ədəbi kontekstdə baş verən dəyişikliklərini “resepsiya” adlandırırdı.

Eyni zamanda, o hesab edirdi ki, yalnız əlaqə təmasları ilə kifayətlənmək, tipoloji şərtlənməni nəzərə almadan, mümkün deyil, çünki bu vəziyyətdə milli ədəbiyyat öz tarixi mənsubiyyətini itirir ².

I.Neupokoyeva da dünya ədəbi prosesinin obyektiv qanunlarının olduğunu qeyd edir ³.

¹ Жирмунский, В.М. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад / В.М. Жирмунский. – Ленинград: Наука, – 1979. – с.75.

² Дюришин, Д. Теория сравнительного изучения литературы /Д.Дюришин.– Москва: Прогресс, – 1979. – с. 240.

³ Неупокоева, И.Г. История всемирной литературы: проблемы системного и сравнительного анализа / И.Г.Неупокоева.– Москва: Наука, – 1976. – с. 17.

N.I.Konrad müasir ədəbi tənqidin vəzifəsini ədəbiyyatın ümumi inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdə görür ⁴.

Ədəbi əlaqələr problemi milli komparativistika elminin nümayəndələri S.Əsədullayev, A.Hacıyev, C.Nağıyev ⁵, M.Qocayev, F.Vəlixanova, G.Abdullabəyova, A.Feyzullayeva, L.Səmədova, R.Qeybulayeva və başqalarının əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan və xarici ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsinə əsaslanan milli müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın perspektivli sahələrindən biri də XIX əsr rus yazıçılarının milli ədəbiyyata, mədəniyyətə və ictimai fikrə dərin təsiri olan əsərlərinin öyrənilməsidir.

Tanınmış alim-komparativist, professor G.Abdullabəyovanın qeyd etdiyi kimi, *“nəinki milli, həm də beynəlxalq əhəmiyyətə malik olan ideoloji, bədii dəyərlərin yaranması milli ədəbiyyatı yaradıcılıq mübadiləsi prosesinə daxil edir”* ⁶. Eyni zamanda, qarşılıqlı əlaqələrin intensivliyi əsasən xalqların mədəni səviyyəsindən asılıdır. G.Abdullabəyovanın sözlərinə görə, resepsiyadan danışarkən nəzərə almaq lazımdır ki, bunun yalnız bir inkişaf etmiş mədəniyyətin digərinə birtərəfli təsir etməsindən, ya da başqa bir mədəniyyətin ideoloji və estetik dəyərlərinin qəbulundan və işlənməsindən söhbət qetmir, məhz mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsindən gedir.

XIX-cu əsrin ikinci yarısından başlayaraq, Puşkin, Lermontov, Bestujev-Marlinski, Tolstoy, Dostoyevski, Çexov kimi parlaq simalarla təmsil olunan və ictimai pafosun və humanizmin təcəssümü olan klassik rus ədəbiyyatı dünya ədəbiyyatına getdikcə artan təsirini göstərməyə başladı.

Azərbaycan-Rusiya ədəbi əlaqələri də dünya ədəbi prosesinin təbii bir hadisəsidir. Klassiklərin geniş, mürəkkəb və bəzən tarixən ziddiyyətli olan irsində milli yazıçılar müəyyən yaradıcılıq vəzifələ-

⁴ Конрад, Н.И. Запад и Восток / Н.И.Конрад. – Москва: Наука, – 1972. – с. 309.

⁵ Нагиев, Дж. Г. Азербайджанско-южнославянские литературные связи / Дж. Нагиев. – Баку: Азия, – 2003. – 350 с.

⁶ Абдуллабекова, Г.Г. Азербайджано-польские литературные связи XIX-XXI веков. Учебное пособие / Г.А.Абдуллабекова. – Баку: Мутарджим, – 2012. – с.5.

rini həll edərkən zəruri olan, müasirlik problemləri ilə uzlaşan müəyyən cəhətləri və elementləri kəşf edirdilər.

Rus ədəbiyyatının təcrübəsini mənimsəyərək, onu sintez edərək, nasirlər öz bədii istiqamətlərini genişləndirirdilər (üslub, janr, problem baxımından), və eyni zamanda milli ədəbi ənənələrə sadıq qalırdılar.

Azərbaycan yazıçılarının yaradıcılıq prinsiplərini səciyyələndirməkdə milli sənət təcrübəsinin başqa xalqların sənət təcrübəsi ilə əlaqəsini müşahidə etmək olar.

Rus və Azərbaycan yazıçılarının əsərlərində süjet və personajların oxşarlığı sadəcə olaraq bir milli ədəbiyyatın digərinə “təsirinin” nəticəsi deyildir. Bu yaradıcı mənimsəmə prosesi nəticəsində yeni janrlar (milli roman, povest, hekayə) formalaşdı.

Müqayisəli tədqiqatlar üzrə alim A.Feyzullayeva qeyd edir: *“Azərbaycan ədəbiyyatı Rus və Avropa mədəniyyətinin ənənələrinə kortəbii deyil, yaradıcı münasibət bəslədiyindən nəticədə keyfiyyətə dəyişərək, ideoloji və bədii cəhətdən yeni inkişaf mərhələyə yüksəlmişdi”*⁷.

L.Səmədovanın yazdığı kimi, ədəbi təsir əsrlər boyu arası kəsilməyən bir “teldir” və xalqların qarşılıqlı mənəvi əlaqələrini zənginləşdirən bir gücdür⁸.

Lev Tolstoy Azərbaycan ədəbiyyatına böyük təsir göstərən dahi rus yazıçılarından biri idi.

XIX-cu əsrin sonlarında başlayan resepsiya prosesi sonrakı illərdə də uğurla davam etmiş, XX-ci əsrin ikinci yarısında görünməmiş səviyyəyə çatmışdır.

Bu dövr ədəbiyyatşünaslığın ümumi canlanması ilə xarakterizə olunur. S.Rəhimov, M.İbrahimov, M.Hüseyn, M.Cəlal, R.Rza, habelə

⁷ Фейзуллаева, А.Г. Азербайджанские писатели XIX-начала XX века и русская литературно-общественная среда (роль контактных связей в историческом развитии национальной литературы): / автореферат диссертации кандидата филологических наук / Баку, 1994. – с. 20.

⁸ Самедова, Л.Г. Народов связующая нить / Л.Г.Самедова. – Баку: Язычи, – 1980, – с. 85.

İ.Əfəndiyev, C.Xəndan, M.Arif, S.Əsədullayev, H.Babayev, A.Bağirov, A.Alməmmədov və başqa görkəmli alimlər dahi sənətkarın irsini müxtəlif aspektlərdən tədqiq etmişlər.

Müəlliflər öz vəzifəsini ilk növbədə Tolstoyun bədii məharətini üzə çıxarmaqda və onun yaradıcılığının milli ədəbiyyat üçün əhəmiyyətini müəyyən etməkdə görürdülər.

Tanınmış alimlər A.C.Hacıyev, tolstoyşünas F.Rzayev, A.Əlizadə, E.Əfəndiyev və başqaları “Tolstoy” mövzusunda müraciət edərək, böyük sənətkarın yaradıcılığına artıq müasir mövqedən, yeni elmi-tənqidi baxışla yanaşırdılar.

Tədqiqatın aktuallığı Tolstoyun bədii irsinin Azərbaycan resepsiyasında özəlliyini tədqiq etmək və bununla da milli ədəbi kontekstdə və mədəni mühitdə yazıçının yaradıcılığının qavranılması və uyğunlaşmasının ümumi mənzərəsini tamamlamaq zərurəti ilə bağlıdır.

Bu mövzunun öyrənilməsi müasir qloballaşma, mədəniyyətlərin dialoqu baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiya işinin obyektini Tolstoyun bədii irsinin milli ədəbiyyatda resepsiyası, onun prinsipləri və ənənələrinin Azərbaycan yazıçıları tərəfindən yaradıcı şəkildə mənimsənilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti böyük klassikin bədii-fəlsəfi, dini, etik və estetik görüşlərinin Azərbaycan tənqidi ədəbiyyatın nümayəndələri tərəfindən qavranılması metodları və formalarıdır.

İşin məqsəd və vəzifələri. Əsas məqsəd milli ədəbiyyatın Tolstoyun yaradıcılığı ilə qarşılıqlı əlaqəsinin xarakterini hərtərəfli təhlil və tətqiq etməkdir. Tədqiqatın istiqaməti-Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında və formalaşmasında özünəməxsus və zəngin ənənələri ilə fərqlənən Tolstoy yaradıcılığının əhəmiyyətini yeni mövqelərdən dərk etmək və obyektiv təqdim etməkdir, eyni zamanda Azərbaycan ədəbiyyatında orijinal əsərlərin yaranmasına təsir göstərən bu davamiyyətli ənənələrin əsas elementlərini müəyyənləşdirməkdir.

Məqsəd aşağıdakı vəzifələri müəyyənləşdirir:

1. tədqiqat mövzusu ilə bağlı Tolstoy haqqında materialları toplamaq və sistemləşdirmək;

2. milli ədəbi prosesdə dahi sənətkarın yaradıcılığının aşılmasının tam mənzərəsini yaratmaq;
3. Azərbaycan tədqiqatçılarının Tolstoyun Qafqazın təsviri ənənələrinə və novatorluğuna münasibətini müəyyənləşdirmək;
4. milli nəsrin, xüsusən də roman janrının inkişafında Tolstoyun rolunu aşkar etmək, sənətkarın romançıların dünyagörüşünə və yaradıcılıq mövqeyinə təsirini üzə çıxartmaq;
5. milli ədəbiyyatın elmi-populyar janrına yazıçının təsirini göstərmək;
6. müəllifin müasir düşüncə tərzində Tolstoyun fikir və obrazlarının təsirinin mahiyyətini açıqlamaq;

Tədqiqatın metodları. Tədqiqatın metodologiyası müqayisəli-tipoloji və tarixi-funksional yanaşmaya əsaslanır.

Elmi işdə biz milli ədəbiyyatın müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə, xüsusən resepsiya problemlərinə, həsr olunmuş fundamental əsərlərə istinad edirik: A.N.Veselovski, M.P.Alekseev, V.M.Jirmunski, M.M.Baxtin, I.Q.Neupokoyeva, N.I.Konrad, D.Dyurişin, V.A.Milovidov, G.D.Qaçev və s.

Resepsiya komparativistikanın əsas kateqoriyalarından biridir. O dialoq konsepsiyasına əsaslanır. Resepsiya ədəbiyyatların təsir edən və qəbul edən tərəflərin dialoqunu əhatə edir (A.N.Veselovski bu əlaqəni “qarşılıqlı axın” adlandırır). Bu qarşılıqlı əlaqə, bir tərəfdən mövzunu dərk etməyə və qiymətləndirməyə (obrazlar, motivlər və s.), digər tərəfdən isə başqa bir təcrübənin mənimsənilməsinə, işlənməsinə, səbəb olur. Bu da həm oxucunun dünyabaxışından, elmi səviyyəsindən, həm də yazıçının estetik imkanlarından, ictimai mövqeyindən və yaradıcılıq məqsədlərindən asılıdır.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Azərbaycan tolstoyşünaslığında yazıçının Qafqaz reallığının təsvirində bədii nailiyyətlərlə bağlı yetəri qədər tədqiqat materialı toplanmışdır. Tolstoy yalnız Qafqaz xalqlarının həyatını, adət və ənənələrini doğru təsvir edən realist bir sənətkar kimi deyil, həm də çarizmin müstəmləkəçilik siyasətini ifşa edən böyük bir humanist kimi çıxış edir. O, problemə mənəvi baxımdan yanaşır, zorakarlığın və qəddarlığın bütün

təzahürlərinə qarşı çıxır. Hələ ədəbi yaradıcılığının erkən çağlarında hərbi hekayələrində müharibəyə münasibətinin əsas konsepsiyasını açıqlamışdı.

2. Qafqaz müharibəsinin həqiqətlərini özündə cəmləşdirən “Hacı Murad” povesti haqlı olaraq sənədli əsər hesab olunur. Yazıçı tarixi həqiqətlərə sadıq qalır. Təsvir edilən hadisələr və əfsanəvi dağlının taleyi Azərbaycanla bağlıdır. Bu fakt Azərbaycan publisistikasında da əks olunub.
3. “Hacı Murad” povestində xalqın xarakterini, həyat düşüncəsini və mənəvi gücünü önə çıxaran islam etikası, dağlıların adət-ənənələri əks olunmuşdur. Milli şüur və həyatı anlayış tərzi şifahi yaradıcılıqda, xüsusən də, Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanlarını xatırladan, həyat və igidlik eşqi ilə canlandırılmış xalq mahnılarında təcəssüm etdirildi.
4. Etnik-mədəni məlumatların daşıyıcısı, əsasən mənimsənilmiş lüğət ehtiyatıdır, bununla belə, türkiizmlərlə yanaşı Azərbaycan sözləri və ifadələri də istifadə olunur. Təsadüfi deyil ki, əsərdə işlənən bir çox söz birləşməsi ana dilinin elementlərinə bənzəyir.
5. Yazıçının dil və üslubunun orijinallığı, əsərlərinin ideya məzmununu Tolstoy nəsrinin realist prinsiplərini təcəssüm etdirən Azərbaycan tərcümələrində qorunub saxlanılır. Bunlar müəllif mətninin yüksək bədii yaradıcı tərcüməsinin parlaq nümunələridir.
6. Tolstoyun ədəbi ənənələri, metodları və prinsipləri milli romanda da (epik, tarixi, sosial-psixoloji və fəlsəfi) öz bədii əksini tapmışdır. Rus klassikinın tükənməz təcrübəsinin mənimsənilməsi Azərbaycan nəsrini yeni fikir və obrazlarla zənginləşdirdi.
7. Tolstoyun yaradıcılığı milli ədəbiyyatımızın elmi-populyar janrına təsir göstərmişdir. Bu fakt ilk dəfə ortaya qoyulur. Tolstoyun müdrik kəlamları məşhur alim A.Mirzəcanzadənin “Təhsilin humanistləşdirilməsi ilə bağlı araşdırmalar” kitabında alımın fəlsəfi mülahizələrinin əsasını təşkil edir.

8. Böyük ədibin sənət dünyası ilə mənəvi əlaqəsi yazıçı-dramaturq E.Əfəndiyevin yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Yazıçının əsərləri haqqında düşüncələri müasir bədii yaradıcılıqda klassiklərin ölçüyə gəlməz dərəcədə dəyərindən xəbər verir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi L.Tolstoy yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatında resepsiyası probleminin hərtərəfli və sistemli şəkildə araşdırılmasında, eləcə də geniş mənbələrin, o cümlədən az öyrənilmiş və ilk dəfə olaraq elmi dövriyyəyə daxil edilmiş mənbələrin cəlb edilməsindədir.

Dissertasiyada ilk dəfə olaraq “Hacı Murad” romanının Azərbaycan reallığı ilə əlaqəli təhlilinə geniş yer verilir. Hacı Murad qorxmaz döyüşçü, xalqını atəşin bir qəlblə sevən, Qafqaz müharibəsinin qəhrəmanı kimi təqdim olunur. Cəsarətli dağlının şəxsiyyəti, onun faciəli taleyi, rux oxucayıcı mənzərələrin təsviri, habelə Qafqaz xalqlarının ayinləri və adət-ənənələri Azərbaycanla bağlı materiallarının cəlb etməsi ilə verilir və bu da dissertasiya müəllifinin milli ədəbiyyat elminin inkişafına verdiyi mühüm töhfəsidir.

“Hacı Murad” povestinin Azərbaycan publisistikasında işıqlandırılması məsələsi də ilk dəfə olaraq dissertasiya işində öz əksini tapıb.

Şübhəsiz ki işin nailiyyətlərindən biri də Tolstoyun elmi-populyar ədəbiyyata təsiri faktının müəyyənləşdirilməsidir.

Bundan əlavə, tədqiqatın yeniliyi, ilk dəfə ətraflı araşdırma obyektinə çevrilən E.Əfəndiyevin “Zaman və Söz” kitabının təhlili, burada yer alan Tolstoy və onun yaratdığı obrazlar barədə mülahizələrin sistemləşdirilməsi və şərh edilməsi hesab edilə bilər (müəllifin fikirləri verilən bölmələrin mövzusunə uyğun olaraq qruplaşdırılmışdır).

Dissertasiyanın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, alınan elmi nəticələr rus yazıçısının yaradıcılığının milli bədii təfəkkür tərəfindən daha dərinlən qəbul edilməsinə kömək etsin. Bir əsrdən çoxdur ki, Tolstoy irsi, tənqidçilər və ədəbiyyatşünaslar tərəfindən öyrənilir. XIX əsrin ikinci yarısından bəri bu mövzunun tədqiqinə çox sayda əsər həsr edilmişdir. Ancaq bu gün də problem əlavə araşdırma tələb edir.

Praktiki əhəmiyyət tədqiqat nəticələrinin rus ədəbiyyatı tarixini tədris edən ali məktəblərin təcrübəsində, Tolstoyun bədii yaradıcılığı və komparativistika problemləri ilə bağlı xüsusi kurs və seminarların hazırlanmasında, ədəbiyyatın və mədəniyyətlərarası ünsiyyət nəzəriyyəsinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi üçün tədris vəsaitlərinin tətbiq edilməsində istifadə edilə bilər.

Dissertasiya həm mütəxəssislər, həm də geniş oxucu kütləsi üçün maraqlıdır.

İşin aprobeiasyası və tətbiqi. Tədqiqatın əsas müddəaları və nəticələri Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi jurnallarda çap olunmuş məqalələrdə və beynəlxalq elmi-praktik konfransların məruzələrində öz əksini tapmışdır. Dissertasiyanın mövzusu üzrə 30 məqalə, 1 monoqrafiya nəşr edilmişdir. İddiaçının həm ölkədaxili, həm də xaricində dərc etdirdiyi elmi əsərlər dissertasiyanın məzmununu tam əhatə edir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Dünya Ədəbiyyatı və komparativistika şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi.

Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş 32447 işarədən, əsas hissə 325449 işarədən (I fəsil - 86052, II fəsil - 88917, III fəsil - 150480), nəticə 8110 işarədən ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi 233 səhifə, 366006 işarədir (ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla).

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqat obyektinə və predmetinə, qarşıya qoyulan məqsəd və əsas vəzifələr, metodlar göstərilir, mövzunun öyrənilmə dərəcəsi müəyyən edilir, dissertasiyanın elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, əsas müddələrinin təsdiqlənməsi aşkar edilir.

“L.N.Tolstoyun yaradıcılığında Qafqaz və Azərbaycan ədəbi fikri” adlı birinci fəsil yazıçının Qafqaza dair əsərlərinə və onların

milli ədəbiyyatşünaslığımızda geniş təhlilinə həsr edilmişdir.

Qafqaz L.Tolstoyun həyat və yaradıcılığında dərin bir iz buraxmışdır. Hərbi xidmətdə olarkən (30 may 1851-ci il - 24 yanvar 1854-cü ilədək) Qafqaz təsüuratları Tolstoyu hekayə və povestlər yazmağa sövq edir və eləcə də bir çox əsərlər sonralar ərsəyə gəlir: “Basqın” (1852), “Əsgər Jdanov və cavaler Çernov” (1854) və “Rus əsgərləri necə həlak olurlar” (1854) əsərlərinin qaralamaları, “Meşənin qırılması” (1855), “Qafqaz xatirələri. Rütbəsi aşağı salınmış” (1856), “Kazaklar” (1863), “Qafqaz əsiri” (1872), “Hacı Murad” (1896-1904).

Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələri (M.İbrahimov, S. Rəhimov, M.Arif, M.Hüseyn, A.Hacıyev, F.Zəkiyev, M.Mirzəyev, A.C.Hacıyev, F.Rzayev, A.Əlizadə və başqaları) bu əsərləri yüksək qiymətləndirdilər. Onlar obrazların doğruluğunu, psixoloqizmin dərinliyini, döyüş səhnələrinin yaratmasında yazıçının ustalığını və təbiətin poetik təsvirlərini qeyd edirdilər.

M.İbrahimovun sözlərinə görə, Tolstoy “*öz realistik əsərləri ilə bədu həqiqətlərin böyük ənənələrini davam etdirirdi. Tolstoy realizmi ... həyatın bütün sahələrini əks etdirir ...*”⁹.

Tanınmış alim, professor A.C.Hacıyev da məhz Lev Tolstoyun Puşkinin “Ərzuma səyahət” və Lermontovun “Zamanəmizin qəhrəmanı” əsərlərindən sonra “*Qafqaz həqiqətlərini həqiqi boyalarla əks etdirdiyini*” vurğulayırdı¹⁰.

Yazıcı, böyük sələfləri kimi, bu “*üsyankar azadlıq*” diyarını tərənnüm edərək, onun sərt, vəhşi gözəlliyini, azadlıq uğrunda canından keçən dağlıların igidləri ilə birgə vəsf etdi.

Artıq yazıçının ilk hərbi hekayələrində çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinin ifşası aydın görünür və onun müharibəyə münasibətinin əsas konsepsiyası açıqlanır. Bu bərədə birinci fəslin “**L.Tolstoyun müharibə mövzulu əsərləri (1852-1855) milli ədəbiyyatşünaslığın prizmasından**” adlanan birinci paraqrafında bəhs edilir.

⁹ Ибрагимов, М. Гений русского народа. О реализме Льва Толстого (к 50-летию со дня смерти) // – Баку: Литературный Азербайджан, – 1960.№ 11, – с. 3–9.

¹⁰ Гаджиев, А.Дж. А.А.Бестужев-Марлинский в восприятии Л.Н.Толстого // – Баку: Учёные записки АГУ: Серия: язык и литература, – 1975, № 6, – с. 52-55.

Bu dövrün bütün əsərləri avtobioqrafik xarakter daşıyır. Tolstoy dağlılara qarşı hərbi səfərlərdə və hücumlarda iştirak edirdi.

“Basqın” (1852) hekayəsi bu epizodlardan birini - 1851-ci ilin yayındakı basqını əks etdirir. Bu, onun ilk döyüş sınağı idi.

Batalist Tolstoyun təsvirlərinin “*dəhşətli həqiqətləri*” adamı heyrətə gətirir. “Hərb və sülh” romanındakı oxşar səhnələri qabaqlayan hərbi epizodlarda A.Bestujev-Marlinski və Puşkinin təsiri görünür.

A.C.Hacıyevin sözlərinə görə, Tolstoyun demək olar ki, bütün əsərlərində sələflərinin Qafqaz əsərlərindən xatırlatmaları var, bu da onların əhəmiyyətini bir az da genişləndirir ¹¹.

“Basqın” hekayəsi B.Musayev tərəfindən ana dilinə tərcümə edilmişdir. F.Rzayevin sözlərinə görə, tərcümə uğurlu alınmış və Tolstoyun yaradıcılıq tərzini, əsərin dili və üslub xüsusiyyətləri aydın şəkildə hiss olunur. Tərcüməçi “... *Tolstoy nəsrinin mürəkkəb poetikanın və sintaktik quruluşunun ana dilində adekvat ötürmə formasını tapmağı bacardı ...*” ¹².

Onun ustalığı xüsusilə Qafqaz mənzərələrinin təsvirində, zəngin rəng palitrasının əks olunmasında, rəngarəng epitetlərin və müqayisələrin seçilməsində özünü biruzə verir.

Yaradan-yaşadan təbiət hər şeyi məhv edən dağıdıcı müharibə ilə müqayisə edilə bilməz - deyə böyük humanist iddia edirdi. Müharibə əbədi var olan təbiətin gözəlliyinə və gücünə ziddir. O, başqalarını öldürməyə məcbur edilən insan üçün də məhvədir.

Müharibənin qurbanları yalnız dağlılar deyil, həm də Nikolay imperiyasının cinayətkar məqsədləri uğrunda ölümə məhkum edilən rus əsgərləri idi.

Əsgərlərin cəsarəti və dözümlülüyü meşədəki bir dəstəni qoruyan artilleriya tağını ilə bağlı real hadisələrə söykənən “Meşənin

¹¹ Гаджиев, А.Дж. Кавказ в русской литературе I половины XIX века / А.Дж. Гаджиев. – Баку: Язычи, – 1982. – с. 145.

¹² Рзаев, Ф.Ч. О творческих находках М.М.Эфендиева (на материале перевода повести Л.Н.Толстого «Хаджи-Мурат») // – Баку: Русский язык и литература в Азербайджане, – 2012. №1, – с. 15.

qırılması” (1855) hekayəsində əks olunur.

Hekayədə cəbhənin gündəlik həyatına alışan əsgər və zabıtlərin davranışlarını təsvir edən yazıçı, əsasən rus xalqının milli xarakterini əks etdirir.

“Meşənin qırılması” hekayəsini Azərbaycan dilinə B.Musa-yev tərcümə etmişdir.

Müəllif əsərin ideya və bədii orijinallığını çatdırmaq üçün Azərbaycan dilinin zəngin imkanlarından istifadə etmişdir. Şübhəsiz ki, yalnız dil bilikləri və dil vasitələrindən məharətlə istifadə etmək qabiliyyəti ona kömək olmadı, o, əsərin dərinliyini və təsir gücünü, bütün drammatizmini hiss etməyi bacardı.

“Rütbəsi aşağı salınmış” (1856) əsərinin qəhrəmanının həyat hekayəsi də dramatikdir.

Yazıçı kübar cəmiyyətin iğrənc saxtakarlığına nifrət etdiyini bildirir. Rusiya ordusunda hökm sürən sosial bərabərsizlik və ədalət-sizlik ifşa olunur.

Hekayə Azərbaycan oxucusuna ana dilində B.Musayev tərəfindən təqdim edilmişdir.

Tərcüməçi orijinalın üslub xüsusiyyətlərini, personajların xarakterlərini, Tolstoya məxsus danışq tərzlərinin özünəməxsusluğunu qorumaqla catdıra bilib.

Birinci fəslin **“Yazıçının hekayələri və povestləri (1856-1872) Azərbaycan alimlərinin tədqiqatlarında”** adlanan ikinci paraqrafında müəllifin yaradıcılığının yetkin dövrünə aid olan Qafqaz əsərləri təhlil edilir.

“Kazaklar” povesti də (1863) bu qəbildəndir. Bu əsərdə yazı-cının tərcümeyi-halı ilə səsləşən məqamlar da var.

Povestin ana xətti demək olar ki, tamamilə yazıçının həya-tındakı gerçək faktlarla üst-üstə düşür: paytaxtı tərk etmək, azad ka-zaklar arasında yaşamaq, onların dünyalarına qoşulmaq, yeniləşmək, saflaşmaq, paklaşmaq.

Povestin qəhrəmanı dünyagörüşündə və mənəvi istəklərində Tolstoya yaxındır.

Məşhur alim, professor A.C.Hacıyev obrazın bioqrafiyası haq-qında yazır: “... *Dmitri Olenin ... gələcəklə bağlı bütün xeyallarını*

Ammalatbəylər, çərkəz qızları, dağlar, qayalar, ecazkar axınlar və təhlükələr ilə bağlayırdı ... elə müəllifin özü də bu romantik həyat eşqiylə Qafqaza ilk dəfə ayaq basmışdı”¹³. Lakin qəhrəman xəyali mənzərələr sevdası ilə gərcək həyatla üzləşəndə tamam başqa dünya ilə qarşılaşdı.

O, təhkimciliyin nə olduğunu bilməyən hür, özgür kazakların kimsəyə baş əyməyən, qürurlu, mərd xarakterlərinə, təbiətə bağlılıqlarına heyran qalır.

Povest insanın mənəvi gözəlliyini və gücünü təsdiqləyir və həyatın zəfərinə inam hissi oyadır.

Prof. F.Ç.Rzayev qeyd edir ki, *“Povestin milli dastana yaxın olan bədii quruluşu, rəvayətin obyektiv formasının xüsusiyyətlərini əks etdirir ... ”*¹⁴.

Azərbaycan dilində povest ilk dəfə 1929-cu ildə T.Məmmədovun tərcüməsində çap olunmuşdur. Daha sonra tərcümə məşhur yazıçı və tərcüməçi Qılman İlkin tərəfindən həyata keçirildi və bu variant Lev Tolstoyun Azərbaycan dilində olan əsərlər toplusuna daxil edildi.

Tərcümənin təksibedilməz uğuru hekayənin əsas kompozisiya elementlərindən biri olan mənzərə eskizlərinin, personajların portret xüsusiyyətlərinin dəqiqliyi, Oleninin yaşayış tərzinin və düşüncələrinin təsviridir.

L.Tolstoyun Qafqaz mövzusunda olan əsərləri arasında xüsusən uşaqlar üçün yazılmış “Qafqaz əsiri” (1872) hekayəsi çox məşhur idi. Bu əsər yazığının hərbi həyatında baş vermiş bir hadisəni əks etdirir.

Rusiya ədəbiyyat tarixində ilk dəfə olaraq Rusiya və Qafqaz xalqları arasında nifrət və fitnə-fəsad toxumu səpən, insanlara, özəlliklə körpələrə, uşaqlara sonsuz əzab, qorxunluq, bədbəxtlik gətirən mü-haribələrin amansızlığını qələmə alan Lev Tolstoy olmuşdur.

¹³ Гаджиев, А.Дж. А.А.Бестужев-Марлинский в восприятии Л.Н.Толстого //— Баку: Учёные записки АГУ: Серия: язык и литература, – 1975. № 6, – с. 55.

¹⁴ Рзаев, Ф.Ч. Проза Толстого в азербайджанских переводах / Ф.Ч.Рзаев. – Баку: Наука и образование, – 2009. – с. 65-66.

Tolstoyun hekayəsinin adı Puşkin və Lermontovun romantik şeirlərinin adı ilə eynidir və bu, yazıçının hekayəsini tamamilə başqa bir səpgidə yazmaq istədiyini göstərir. Və həqiqətən, nə obrazların xarakterizəsi, nə cərəyan edən hadisələrin təsviri, nə də təbiətin əks sədası Lev Tolstoya məxsus olan realizmin sərt sərhədlərini keçmir. A.C.Hacıyevin sözlərinə görə, *“təsadüfi deyil ki, Tolstoyun “Qafqaz əsiri” hekayəsi, sələflərinin yaratdığı əsərlərdən fərqli olaraq, realist yazarın qüdrətli qələmi ilə yazılmış xronoloji cəhətdən son əsər oldu”*¹⁵.

“Qafqaz əsiri” sərt həqiqəti əks etdirməklə yanaşı, sadəliyi və saflığı, dilin canlı xalq nitqinə yaxınlığı və nağıl tərzilə fərqlənir. Melodik nitq sistemi əsəri xüsusilə canlandırır, əyani görüntü verir.

Məşhur Azərbaycan yazıçısı və tərcüməçisi Mehdi Hüseyni hələ erkən uşaqlıq dövründə hekayə dilinin ifadəliyi və süjet cazibəliyi cəlb etmişdir.

Müəllif yazır ki, *“L.N.Tolstoy, inqilabdan çox əvvəl Azərbaycan məktəblərində oxuyanların hamısını məftun etmişdi. ...İndi mənə elə gəlir ki, Tolstoyu tərcümədə oxumaq çox şey itirmək deməkdir, tərcümə nə qədər güclü olsa da ...”*¹⁶.

“Qafqaz əsirinin” Azərbaycan dilinə tərcüməsinə gəlincə, inqilabdan əvvəlki dövrdə əvəzedilməz iki tərcüməçi - 1912-ci ildə Əli Fəhmi, 1913-cü ildə Rəsulbəy Tahirov tərəfindən tərcümə reallaşmışdır.

İllər sonra hekayə A.Rzayevin diqqətini çəkdi. Onun tərcüməsi orijinala daha yaxındır, dəqiq və qısamdır. Dağlıların həyatını təsvirində milli kolorit qorunub saxlanılmışdır.

“Qafqaz əsiri” haqqında, ancaq rus olmayan, dağlıdan, Tolstoyun birbaşa ölkəmizlə əlaqəli olduğu son hekayəsində danışılır. Bu barədə birinci fəslin **“Azərbaycan “Hacı Murad” əsərinin bədii məkanında”** adlı üçüncü paragrafında söhbət açılır.

¹⁵ Рзаев, Ф.Ч. Проза Толстого в азербайджанских переводах / Ф.Ч.Рзаев. – Баку: Наука и образование, – 2009. – с. 52.

¹⁶ Гусейн, М. Гениальный художник (к 50-летию со дня смерти) // – Баку: Литературный Азербайджан, – 1960. № 11, – с. 1.

“Hacı Murad” povesti (1896-1904) Tolstoyun bədii yaradıcılığının zirvəsi oldu.

Cəsarətli avarın, imamın qəzəbinə tuş qəlmiş naibin şəxsiyyətinə olan maraq, erkən gənclikdə oyanmış, yalnız yarım əsr sonra öz bədii təcəssümünü reallaşıdırca bilməşdir.

Əsərdəki hadisələr Nuxada (indiki Şəki) cərəyan edir. Qafqaz canişini M.S.Voronsov Hacı Muradı bir məscid və bir xan sarayı ilə süslənmiş cənubi Qafqazın çox da böyük olmayan şəhərinə Nuxaya göndərir.

İmam Şamil ilə müzakirələr aparmaq üçün Nuxaya gələn Hacı Murad dərk edir ki, Voronsov onu ölümə göndərmişdir, və o, qirov vəziyyətindədir.

Nuxa gecəsinin bülbüllərin fəryadı ilə müşayət olunan mənzərəsi qəhrəmanın həsrət və iztirab dolu dünyasını alt-üst edir və qəhrəmanın da qəlbi azadlıq üçün fəryad qoparır.

İlk dəfə məşhur alim M.Rəfili Tolstoyun əsərində Azərbaycan həqiqətlərinin əks olunduğuna diqqət çəkdi. Professor S.Əsədullayev qeyd edirdi: “*Məqaləsində bu gözəl bədii mənzərəni təsvir edərkən Tolstoyun bu sətirlərini heyrətamiz adlandırdı*”¹⁷. Əsərdəki oxuyan bülbüllərlə Nuxanın gecə mənzərələri Tolstoyun bu yerlərdə olması və açıq mənzərəyə heyran qalması fikrini bir daha təsdiq edir.

Tolstoy yalnız ecazkar Qafqaz təbiətinə deyil, azadlıq uğrunda ölümü şərəf bilən cəsarətli dağlılara heyran idi.

Vətən əsarətdə olarsa azadlıq mənin nəyimə gərəkdir? Azadlığa zəncir vurulsa vətən mənə zindan olar fəlsəfəsiylə yaşayan Hacı Murad qeyri-bərabər döyüşdə həlak oldu. Amansız vəhşiliklə edam olundu - başı kəsildi, xain kimi qələmə verildi.

Qanlı faciə 23 aprel 1852-ci ildə səhər tezdən Hacı Murad və müridlərinin son döyüşləri Nuxa ətrafındakı meşə kənarında, Belyajik kəndi yaxınlığında (Azərbaycanın Qax bölgəsi) baş verdi.

Uzun illər Hacı Muradın adı unuduldu, düyü tarlaları arasında itib-batan məzar kimi. İllər ötdükcə onu heç kim xatırlamırdı. Və yal-

¹⁷ Асадуллаев, С.Г. Л.Н.Толстой в азербайджанской советской литературной критике // – Баку: Ученые записки АГУ. Язык и литература, – 1978. №3, – с. 21.

nız bir əsr sonra qəhrəmanın son sığınacağı tapıldı.

Qalıqlar meşənin kənarında, Zaqatala yaxınlığında, ərəb yazısında həkk olunmuş daş plitələrdən birinin altında aşkar edilmişdi

Məhz bu məzar Azərbaycan Tarixi Muzeyinin işçilərinə, arxeoloqlar M.Hüseynov və Ş.Sadıxzadəyə Hacı Muradın məzarının izinə düşmək imkanı qazandırdı. Məzar divarlarının dibində aşkar edilmişdir.

Gördüyümüz kimi, Tolstoy həqiqətdən uzaqlaşmamışdı və detallarda o qədər dəqiq idi ki, onun ölməz əsəri axtarışda əsas bələdçi olmuşdu.

Bu, əfsanəvi dağlının məzarının aşkarlanması tarixi bir hadisədir. Bütün bu faktlar Azərbaycan publisistikasında öz əksini tapmışdır (M.Mirzəyev, F.Zəkiyev və başqalarının məqalələrində).

Yarım əsrdən çox vaxt keçsə də, dağlı bir qəhrəmanın qəbri ətrafındakı mübahisələr bu günə qədər səngiməyib. Tanınmış rus alimi, tarixçi-qafqazşünas Rudolf İvanov Bakıya səfəri zamanı çoxsaylı müsahibələrində qəti şəkildə söylədi: Hacı Muradın kəllə sümüyü Azərbaycanaya qaytarılmalıdır, onun yeri məzardadır.

“Hacı Murad haqqında həqiqətlər: sənədlərdə, esselərdə, incəsənətdə, poeziyada” kitabında¹⁸ o, qorxmaz döyüşünün həyatı və faci-əli ölümü ilə əlaqəli hadisələrə obyektiv yanaşmışdır. Hacı Muradın Nuhada qalması, düşmənləri ilə qəhrəmançasına döyüşü sənəd şəklində təsvir olunub. Bu məlumatlar bizim üçün xüsusi maraq kəsb edir, çünki onların bizim ölkəmizlə birbaşa əlaqəsi var.

Akademik İ.Həbibbəyli də bunu qeyd edir: “*Qafqaz xalqlarının azadlıq mübarizəsinə rəhbərlik etmiş əfsanəvi dağlı Hacı Muradla bağlı yazıda Azərbaycanla əlaqəli faktlara və qiymətli materiallara xüsusi yer verilir*”¹⁹.

Professor H.Quliyev də bunu bildirir: “*Cəsarətli dağlının hə-*

¹⁸ Иванов, Р. Правда о Хаджи Мурате / Р.Иванов. –Москва: Наука,–2013.–392 с.

¹⁹ Габиббейли, И. Документальная эпопея: «Смертельная схватка» [Электронный ресурс] / Каспий. В рубрике: История.07.02.2015.URL:<https://www.kaspiy.az/dokumentalnaya-eropeya-smertelnaya-sxvatka>

*yatının sonu, onun Azərbaycan torpağındakı məzarlığı, arxeoloqlarımızın onu qorumaq üçün səyləri, avar döyüşünün xatirəsinə diqqətli münasibət bəslənməsi, Hacı Muradı Azərbaycan ilə bağlayan faktları qorumaq məqsədi ilə respublika rəhbərliyinin gördüyü işləri kitabda əksini tapır”*²⁰.

Kitabın müəllifi özü də Hacı Muradın Azərbaycanda səmimi qəlbədən sevildiyini etiraf edir. Qəbri isə ziyarət yerinə çevrilib.

Yeri gəlmişkən, məzarın ziyarətlərinin birində alim onu Zaqatala və Qax bölgələrinin sərhədində yerləşən Tangit kəndindən Şəki (Nuxa) şəhərinə köçürmək təklifi ilə çıxış etdi. Şəki, bildiyiniz kimi, “regional paytaxt” hesab olunur. Bu, bənzərsiz bir abidənin statusunu artıracaqdır²¹.

Bir şeyi əminliklə söyləmək olar: Hacı Muradın abidəsi qoyulan yerdə “xalq yolunu ot basmayacaq”. Axı, Hacı Muradı Azərbaycanla bağlayan təkcə tarixi, ədəbi bağlarla deyil, həm də mənəvi əlaqədir. Cəsarəti, nəcibliyi, coşqun qafqaz temperamenti və ən başlıcası, doğma yurduna bağlılığı və azadlıq uğrunda ölməyə hazırlığı ilə bizi məzəmmət etdi.

Povestdə yazıçının cəsur bir döyüşçüyə, eyni zamanda dağ xalqlarının həyatına və mənəviyatına, mədəniyyətlərinə, adət və ənənələrinə olan münasibəti tam əksini tapmışdır.

Birinci fəslin **““Hacı Murad” povestində müsəlman adət-ənənələrinin əks olunması”** adlanan dördüncü paraqrafında geniş etnoqrafik material nəzərdən keçirilir: geyim, yemək, ev əşyaları, milli və dini ayinlər və s.

Tolstoy dağlıların məişətini və düşüncə tərzini, adətlərini, dilini və folklorunu təsvir edərək İslam mədəni dəyərləri ilə bağlı fikirləri əks etdirməyə çalışmışdır. Dağlıların həyat tərzində ənənəvi dini dünyagörüşünün elementlərini ehtiva edən xalqın mənəvi mədəniy-

²⁰ Гулиев, Г. Все о Хаджи-Мурате [Электронный ресурс] / Каспий. В рубрике «Культура». 22.11.13. URL: <https://www.kaspiy.az/vse-o-xadzi-murate>

²¹ Прах легендарного наиба Хаджи-Мурата может обрести окончательный покой в Шеки (Нуха) [Электронный ресурс] / URL: http://alazan.su/news/prakh-legendarnogo_naiba_khadzhi_murada_mozhet_obresti_okonchatelnyj_pokoj_v_sheki_nukha/2012-06-27-1691

yəti öz əksini tapır.

Yazıçı müsəlman dininə xas olan humanist ümumbəşəri ideal-lara diqqət yetirir.

Professor A.C.Hacıyev qeyd edir: *“Tolstoy müsəlmanların qa-dına, qonağa, həmçinin sədaqət, dürüstlük, ləyaqət, insanlıq kimi xü-susiyyətlərə olan münasibətini yüksək qiymətləndirir. Müsəlman məra-simlərinin və ayinlərinin təsvirlərində o özünü İslam mədəniyyətinin gözəl bilicisi kimi göstərdi”* ²².

Dağ xalqlarının həyat tərzini və adət-ənənələrini xarakterizə etməsi yazıçını yüksək əxlaq, xeyirxahlıq və ədalət ideallarını özündə əks etdirən İslamın mənəvi dəyərlərini dərk etməsinə əsaslı zəmin yaratdı. İslam dini onun mənəvi dünyasına uyğun idi, bu da Tolstoyun yazışmalardakı çoxsaylı açıqlamalarından aydın görünür (xüsusən də, Rusiya ordusunun generalı İbrahim ağa Vəkilovun həyat yoldaşı Y.Y.Vəkilova ilə). Qurani-Kərim ifadələri “Hacı Murad” povestində öz əksini tapmışdır (“Bismillah ir-rahmani rahim”; “La illaha ill Allah”; “Gu”; “Mən hakk edirəm”; “Məhəmməd un Rəsullah”; “İsti-har-namaz” və başqaları.).

“Qəlbində Allah sevgisini yaşadan” bir qəhrəmanın obrazını yaratmaqda Tolstoya xalq sənətinə müraciət etməsi kömək etdi. Li-rik-emosional və eyni zamanda qəhrəmanlıq ruhunu əks etdirən dağ mahnıları (qan qisası, şahin haqqında tavlı nağılı, at oynadan Qamzat haqqında, ana mahnısı) cəsur döyüşçünün mübarizlik əzmini daha da gücləndirirlər. Azərbaycan xalq poeziyasının ən yaxşı nümunələrinə bənzəyir. Cəsarət və qəhrəmanlığın tərənnümü xalq poeziyası və ənənələri ruhundadır.

Dağlıların bədii-xalq təfəkkürü həm mahnılarda, həm də dağlı nitqində öz ifadəsini tapır. Xalq ifadələri (atalar sözləri, məsəllər, təbriklər və diləklər) ona xüsusi milli rəng qatır. Onlarda həyat müşahidələri və təsəvvürlər əks olunur. Bunlar adət və dağ etikası ilə sıx bağlıdır və povestə milli xüsusiyyət bəxş edirlər (“Quran və qılıncla gələcəm”, “Qadının başında ağıl - bir yumurtanın üstündə

²² Восток в русской литературе. Учебное пособие /А.Дж.Гаджиев, Ф.Рзаев, М. Якубова [и др.]. – Баку: Изд-во Баку Университети, – 2011. – с. 125.

tük qədərdir”, “Sənin gəlişin xoşbəxtliyədir” və s.).

Aydındır ki, yazıçı onları diqqətlə seçmiş və cilalamış, orijinala yaxınlaşdırmışdır. Bu, böyük sənətkarın valehedici bir daxili hissiyatını və folklor həssaslığını göstərir.

Sözlərin düzülüşü türk dilləri üçün səciyyəvi olan ardıcılıq mühafizə olunur. Dağ nitqini və yerli koloriti çatdırmaq üçün yazıçı götürülmüş sözlərdən türk dili ifadələri də daxil olmaqla, geniş istifadə etmişdir.

Məşhur Azərbaycan dilçisi M.T.Tağıyevin fikrincə, türk leksikası tək-cə kumuk dili ilə deyil, həm də Azərbaycan dili ilə əlaqəlidir. Yazıçının Rus şərqşünaslığının banilərindən biri Mirzə Kazımbəyin rəhbərliyi altında türk dillərini öyrəndiyi məlumdur.

Təsadüfi deyil ki, povestin bir çox sabit birləşməsi ana dilinin ifadələrinə bənzəyir. Hanefi, ailələr arasındakı çəkişmələrə və qan tökülməsinə son qoymaq üçün, Hacı Muraddan “qardaş kimi qəbul etməsini” (*qardaşlığa götürməsini*) istədi. “Qeyri-ciddi adam” (*yüngül adam*) birləşməsi də eyni tipdəndir. Məcəzi mənada “öc almaq” ifadəsi də işlənir (*qisas almaq, canını çıxartmaq*). Hacı Murad Qəmzətə tabe olmayaraq, onu məhv etmək istəyirdi ²³.

Yazıçının dilini və üslubunu öyrənmək, onun fikir və obrazlar aləminə alışmaq milli tərcüməçilərə povestin bədii orijinallığını, ideya məzmununu müəyyənləşdirməyə kömək etmişdir. Tərcüməçilər (K.Qarabəyov (1912), B.Talıblı (1929), M.Əfəndiyev (1958)) dağ kəndlərinin mənzərəsini, təbiətin təsvirini, personajların xarici və daxili xüsusiyyətlərini, obrazların fərdi nitqini Tolstoyun realistik prinsiplərinə tam riayət edərək təsvir etdilər. Dili duyma qabiliyyəti elə yüksək səviyyədə nümayiş etdirildi ki, hekayədə təqdim olunan şifahi xalq sənəti nümunələrinin tərcüməsində də əks olundu.

Azərbaycanlı alim-tolstoyşünas F.Rzayevin fikrincə, “*Qafqaz xalqlarının folklorundan tərcümələr işə yaradıcı və ilhamverici münasibət nümunəsi ola bilər*” (tərcümənin son variantını nəzərdə tutur) ²⁴.

²³ Тагиев, М.Т. Заметки о языке и стиле повести Л.Н.Толстого «Хаджи-Мурат» // – Баку: Учёные записки, серия Филологическая, – 1961. №9, – с. 317.

²⁴ Рзаев, Ф.Ч. Проза Толстого в азербайджанских переводах / Ф.Ч.Рзаев. – Баку: Наука и образование, – 2009. – с.76.

Tərcümə araşdırmaları ana dilinin zəngin imkanları, intonasiya-ritm quruluşunun təsviri-ifadəli elementləri nəzərə alınmaqla aparılmışdır. Şübhəsiz ki, tərcüməçilərə yalnız dil bilgiləri yox, eləcədə də, sənətkarın yaradıcılığının tam gücünü və düşüncə tərzini dərk etməsi kömək etdi. Yazıcının yaradıcılıq üsulunu və dilini, düşüncə və ifadə tərzini nəzərə alaraq onlar tərcümələrini orijinalın mətninə mümkün qədər yaxınlaşdırmağa çalışıblar.

1928-ci ildə Azərbaycan ədəbiyyatının klassiki, dramaturq Cəfər Cabbarlı tərəfindən səhnələşdirmək üçün tərcümə edilmiş povestdə Lev Tolstoyun yaradıcılıq ənənələri daha aydın şəkildə öz əksini tapmışdır. Folklor mövzularına və obrazlarına əsaslanaraq, dramaturq onları özünə məxsus tərzdə yenidən işləmiş, təsirli poetik əsərlər yaratmışdır (ana mahnısı və Qamzat haqqında mahnı əsasında). Burada onun lirik şair kimi istedadıtam şəkildə özünü göstərir.

Sözün həqiqi mənasında əsl sənətkar olan Cəfər Cabbarlı özünə məxsus dünyagörüşü, bədii təzi ilə seçilirdi. Tolstoyun yaradıcılıq təcrübəsini, realistik prinsiplərini mənimsəyərək bacarığını daha da təkmilləşdirirdi.

Birinci fəsilə əldə olunan elmi yeniliklər və əsas müddəalar müxtəlif elmi əsərlərdə öz əksini tapmışdır ²⁵.

²⁵ Я начинаю любить Кавказ... // Баку: Цивилизация. Сборник Бакинского Университета Аврасия, – 2016. №3, с. 51-57; Кавказские страницы в творчестве Л.Н.Толстого // Материалы международной научно-практической конференции «Проблемы изучения и преподавания русского языка и литературы в Азербайджане», – Баку: – 19-20 мая, – 2017, – с. 94-95; Тема «опрошения» в кавказской военной прозе Л.Н.Толстого // – Баку: Язык и литература, – 2017. №1(101),– с. 284-287; Повесть «Хаджи-Мурат» Л.Н.Толстого в азербайджанской публицистике // – Баку: Язык и литература, – 2018.№1 (109), – с. 237-239; Последний приют в Азербайджане (о «Хаджи-Мурате» Л.Н.Толстого) // Материалы международной конференции «Устойчивое развитие и актуальные проблемы гуманитарных наук», – Баку: – 14-15 мая, – 2018, – с. 251-254; Отражение мусульманских традиций в повести Л.Толстого «Хаджи-Мурат» // – Баку: Филология и искусство, – 2020.№1, – с. 204-210; Отражение этнокультурной специфики в повести Л.Н.Толстого «Хаджи-Мурат» // Материалы научной конференции «Языки и культуры народов России и мира», – Махачкала: – 19-21 сентября, – 2019, – с. 160-165.

“Azərbaycan ədəbiyyatında L.Tolstoyun bədii ənənələrinin inikası” adlı ikinci fəsildə yazıçının prinsiplərini, üsullarını və metodlarını milli ədəbiyyat nümayəndələri tərəfindən mənimsənilməsindən bəhs olunur. Tolstoyun ənənələrini sintezləşdirib istifadə edərək, onlar bədii istiqamətlərini genişləndirdilər. Bu zaman yazıçılar yaradıcılıq məsələlərinin həllinə əsaslanırdılar.

Tolstoy xətti milli romanda öz əksini tapmışdır (Y.Çəmənzəminli, M.Orduvadi, M.Ibrahimov, S.Rəhimov, M.Hüseyn, M.Cəlal, Əbülhəsən, A.Şaiq, I.Şıxlı, H.Abbaszaadə və başqaları). Bu, xalq həyatının geniş təsvir edilməsində, obrazların canlandırılmasında, xarakterlərin və hadisələrin tipikləşdirilməsində və psixoloji yanaşmanın dərinləşməsində ifadə olunur.

Böyük sənətkarın Azərbaycan roman janrının formalaşmasına və inkişafına təsirindən ikinci fəslin **“Milli roman janrının təşəkkülünə L.Tolstoy yaradıcılığının təsiri”** adlanan birinci paraqrafında bəhs olunur.

Milli mənlik şüurunun yüksəlişi ilə əlamətdar olan XX əsrin əvvəlləri Tolstoyun ideya və obrazlarının xüsusi güclü təsiri ilə diqqət çəkir. Bu, Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Y.V.Çəmənzəminlinin yaradıcılığında da aydın şəkildə hiss olunur. “Əli və Nino”, “Studentlər”, “Qızlar bulağı”, “İki od arasında” (“Qan içində”) məşhur romanlarının müəllifi, Tolstoy ənənələrinin tərəfdarı idi.

Onun ilk romanı “Studentlər” (1914) iki hissədən ibarətdir, hadisələrin epik vüsəti ilə xarakterizə olunur. İdeya baxımından və çoxşaxəli olduğuna görə Tolstoy epopeyasını xatırladır. Romanlar hadisələrin təsviri miqyası, gərqin tarixi çalxalanmalar dövrü qəhrəmanların, ziyalı nümayəndələrin davranışı, dərin patriotik, vətəndaşlıq motivləri ilə bir araya gətirilir.

“Studentlər” romanında azərbaycanlı tələbələrin siyasi hərəkətdə fəal iştirakı obyektiv, bədii şəkildə göstərilmişdir. Onlar inqilabi hadisələrin içindədirlər. İdeallarla yaşayır, azadlıq uğrunda mübarizə aparırlar. Sanki Tolstoyun üsyankarlığı onlara sirayət etmişdir. Rus yazıçısının adının romanda tez-tez xatırlanması təsadüfi deyil. Qeyd etmək lazımdır ki, azərbaycanlı tələbələrin həyat tərzini ilk dəfə epik

təcəssüm edilmiş oldu.

Müəllif həlledicici, taleyüklü hadisələrin qovşağında qəhrəmanların xarakterlərinin necə dəyişildiyini doğru-düzgün göstərir.

Çəmənzəminlinin tarixi romanları da hadisələrin əhatəli təsviri ilə fərqlənir. Yazıçı doğma yurdun tarixinə müraciət edərək, xalqın dahi şəxsiyyətlirinin obrazlarını yaratmışdır. Y.Çəmənzəminli Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrının baniləriindən biridir.

Onun “Qızlar bulağı” (1934) romanı bizi qədim Azərbaycana, atəşpərəstlik dövrünə aparır. Romanın janrını tarixi-etnoqrafik kimi müəyyən etmək olar. Maraqlıdır ki, romandakı personajlar arasında tarixi şəxsiyyətlər yoxdur.

Digər bir romanında “İki od arasında” (“Qan içində”) (1936-1937) tarixi keçmiş göstərilir. Hadisələr Qarabağ xanlığında İbrahim xanın dövründə (1759-1806) baş verir. Əsərin qəhrəmanları Molla Pənah Vaqif, Molla Vəli Vidadi, İran şahı Ağa Məhəmməd Qacar və başqaları.

Geniş epik mənzərələrin yaranmasında Tolstoy ənənələrinə sadıq qalaraq Azərbaycan yazıçısı qəhrəmanların taleyinin bütövlükdə ictimai həyatın ən vacib hadisələri ilə bağlılığını göstərən dərin milli əsərlər yaratdı.

Çəmənzəminli Lev Tolstoyun irsinə yalnız nasir kimi deyil, tərcüməçi kimi də müraciət etdi. “Dirilmə” (1929) romanını ilk dəfə dilimizə tərcümə edən məhz Çəmənzəminli olmuşdur. Bu, realist yazıçının bədii təcrübəsini mənimsəməsinin bir növ səmərəli formasına çevrildi. O, əslində Tolstoyun ideya və obrazlarının, hiss və düşüncələrinin dünyasına alışıdı.

Nəzəri ədəbi - tənqidi məqalələrində böyük sənətkarın yaradıcılığına da müraciət etmişdir (“Çexov, Qorki və Tolstoy”, “Şəxslərin və hadisələrin tipikləşdirilməsi”, “Turgenev yazılarının üslubu haqqında” və s.).

Çəmənzəminli bir sıra publisist məqalələrin də müəllifidir: “Azərbaycan müsəlman qadınının həqiqi vəziyyəti”, “Azərbaycan muxtariyyəti”, “Bizim kimliyimiz və istədiyimiz nədir?”, “Millət və mədəniyyət problemləri” və s. Baxmayaraq ki, onlar Tolstoy ilə bilavasitə əlaqəli deyil, lakin bir çox cəhətdən onun məqalələri ilə səsle-

şir. Yazıcıların hər ikisi aktiv vətəndaşlıq mövqədən çıxış edirdilər.

Tolstoyun təsiri M.S.Ordubadinin yaradıcılığında da özünü biruzə verdi.

Akademik İsa Həbibbəyli belə hesab edir ki, onların romanlarının qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının aktual istiqamətlərindən biridir. Alimin fikrincə, Ordubadinin ölkənin milli ədəbiyyatımızın və ictimai düşüncənin inkişafındakı töhfəsi Tolstoyun dünya mədəniyyətindəki rolu qədər əhəmiyyətlidir²⁶. Bu fikri akademik İ.Həbibbəyli Miniatur Kitablar Muzeyində keçirilmiş M.S.Ordubadinin “Həyat və mühit” kitabının təqdimat mərasimində də səsləndirdi²⁷.

Yazıcının “Dumanlı Təbriz”, “Döyüşən şəhər”, “Gizli Bakı” romanlarında 1905-1920-ci illərdə İran və Azərbaycanda baş verən hadisələr əks olunmuşdur. Burada milli birlik və azadlıq ideyaları ön plandadır.

Vahid Azərbaycan ideyası “Qılınc və qələm” (1946-1948) tarixi romanında təcəssüm etdirilmişdir. Hadisələr Gəncədə Atabəylər hakimiyyəti dövründə baş verir. Əsas qəhrəmanlar dahi şair və müttəfəkkir Nizami Gəncəvi və onun yaxın dostu Fəxrəddindir.

Yazıçı cəmiyyətin inkişafında ədəbiyyatın rolunun gücünü, şəxsiyyətin formalaşmasında mənəviyyatın qüdrətini sərgiləmişdir.

“Qılınc və qələm” romanını “Hərb və Sülh” roman-epopeyası ilə müqayisə etmək olar. Professor T.Kərimli qeyd edir ki, *“Xalqın azadlığı və xoşbəxtliyi, müstəqillik uğrunda mübarizəsi bəzən qılınc ilə, bəzən zəka ilə əldə edilir. Milli mənlük şüuru, şərafli, ləyaqətli Azərbaycan oğullarının vətəndaşlıq mövqeyi xalqın inkişafına əhəmiyyətli zəmin yaradır”*²⁸.

²⁶ Həbibbəyli, İ.Ə. Böyük ədəbiyyat nəhəngi M.S. Ordubadi / İ.Ə. Həbibbəyli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012. – s. 9.

²⁷ M.S.Ordubadi: жизнь и среда. [Электронный ресурс] / URL: <https://www.kaspiy.az/msordubadi-zizn-i-sreda>

²⁸ Ислам, А. «Откроем миру глубину и блеск таланта М.С.Ордубади» (круглый стол, посвященный 140-летию юбилею великого азербайджанского писателя) // Зеркало. – 2012, 1 августа. – с. 8.

Azərbaycan yazıçısının istedadı və qələminin gücü bizə böyük Tolstoyu xatırladır. Ordubadi, Tolstoy kimi, həyat həqiqətinə sadıq idi. Həqiqət onun da əsas “qəhrəmanı” idi. Tolstoyun romanları onun üçün ustalığın yüksək zirvəsi idi. Əgər onlarda, güzgüdə əks olunduğu kimi, rus həyatının mənzərəsi göstərilibsə, Ordubadinin əsərləri Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatının əksidir.

Ordubadi Lev Tolstoy kimi, özünü ölkənin mütərəqqi inkişaf ideallarına sadıq olan əsl vətənpərvər olaraq göstərdi.

Yazıcının zəngin bədii təcrübəsini öyrənmək və təbliğ etmək Azərbaycan ədəbi tənqidinin əsas vəzifələrindən biridir.

XX əsrin ikinci rübündən etibarən milli roman-epopeya janrı daha da inkişaf edir. Mövzuların istiqamətləri, ifadəli-təsviri vasitələri genişlənir. Yeni dövr yeni tipli sənətkarları formalaşdırdı, onlar əsərlərində öz dünya baxışlarını, xalqın çoxəsrlik ənənələrini ərsəyə gətirdilər. Tolstoyun romanlarında olduğu kimi, xalqın mənəvi həyatının təsviri tarixi və milli-ideoloji baxımdan əks olunur. Bu barədə ikinci fəslin **“Yeni dövr roman-epopeyasında Tolstoy dəst-xətti”** adlanan ikinci paragrafında söhbət açılır.

Tolstoyun təcrübəsini mənimsəyən Azərbaycan yazıçıları xalqın mədəniyyətinə, mənəvi dəyərlərinə və ideallarına hörmətlə yanaşır, milli şüur və mentalitetlə əlaqəli olan özünəməxsusluğu və fərdiliyi qorumağa çalışırdılar.

Milli baxış görkəmli Azərbaycan yazıçısı və alimi Mir Cəlalin yaradıcılığında da özünü büruzə verdi.

Yazıcının yaradıcılıq irsi geniş və rəngarəngdir. Dahi Tolstoyun təsirini “Dirilən adam”, “Bir gəncin manifesti”, “Açıq kitab”, “Yaşlılar”, “Təzə şəhər”, “Yolumuz hayandır” romanlarında izləmək olar. Bu, qəhrəmanların portretlərinin yaradılmasında, onların dəqiq psixoloji təsvirində, daxili mənəvi həyatın dərin təhlilində əks olunur. Yazıçı özü də bu barədə yazırdı: “... *Böyük sənətkarın əsərlərini zəngin və tükənməz sənət xəzinəsi hesab edən Azərbaycan yazıçıları inadkarlıqla bədii mükəmməliyin qanunlarını öyrənirlər*”²⁹.

²⁹ Асадуллаев, С.Г. Л.Н.Толстой и азербайджанская советская литература / С.Г.Асадуллаев. – Баку: Знание, – 1978. – с. 59.

Mir Cəlal əsərlərində tez-tez Tolstoydan sitatlara müraciət edirdi. Buna misal olaraq müharibə dövrü, 1942-ci ildə yazdığı və “Baldan sonra” hekayəsinin müəllifi L.N.Tolstoya həsr etdiyi “Baldan əvvəl” hekayəsini göstərmək olar. Hekayə Kırım yarımadasının işğalı zamanı bütün Agafonov ailəsini məhv edən nasistlərin amansız vəhşiliklərindən bəhs edir.

Mir Cəlal romanlarında və ya ayrı-ayrı hekayələrin bu və ya digər hissəsində epıqraf kimi, böyük klassikin əsərlərindən sitatlar istifadə edirdi. Beləliklə, “Bir gəncin manifesti”ndə (1938) “Təhqir” adlanan birinci fəslin epıqrafı L.N.Tolstoyun “ailə” romanı olan “Anna Karenina”nın başlanğıcı idi. Azərbaycanın görkəmli satirik şairinə M.Ə.Sabirə həsr olunmuş “Yolumuz hayandır” (1957) adlı başqa bir romanında, Tolstoyun əsərindən bütöv bir parça on ikinci fəslə epıqraf kimi secilib.

Tolstoyun yaradıcılığı həm onun nəsrində, həm də elmi fəaliyyətində (“Böyük rus yazıçısı”, “Lev Nikolayeviç Tolstoy”, “Dahi söz ustası” və s.) öz əksini tapmışdır.

Böyük klassikin təsiri Mir Cəlalin müasiri olan Mehdi Hüseynin yaradıcılığında da izlənilir. Tolstoyu “Azərbaycan yazıçılarının əsl müəllimi” hesab edən M.Hüseyn rus xalqının dili və mədəniyyəti ilə tanış olmaqla yanaşı, ustadın “*möhtəşəm, böyük yaradıcılığının bütün incəliklərini*” dərk edirdi, ondan xarakterlərin dərin psixoloji təhlilini öyrənirdi.

Müəllifin “Daşqın” (1936), “Abşeron” (1947) və onun davamı “Qara daşlar” (1957), “Səhər” (1949-1952), “Yeraltı çaylar dənizə axır” (1966) romanlarında fərqli xarakterlər təsvir edilmişdir.

Yaşadığı zamanla yanaşı, M.Hüseyn, əsrin əvvəllərində baş vermiş hadisələrə də müraciət etmişdir. Mehdi Hüseynin inqilabi keçmiş mövzusunda olan romanlarında Tolstoyun üslub tərzilə birbaşa əlaqəni görmək mümkün deyil. Tolstoyun təsiri obrazların və motivlərin oxşarlığında deyil, tarixin dönüş anlarında, ictimai yüksəlişin (“xalqın təfəkküründə”), qəhrəmanların mürəkkəb taleləri və xarakterlərinin təsvirində özünü göstərir.

Azərbaycanın xalq yazıçısı S.Rəhimovun “Şamo” (1931-1964), “Saçlı” (1940-1948), “Yerin səsi” (1941), “Medalyon” (1942), “Küt -

ləvi məzar” (1943), “Mehman” (1944), “Qafqaz qartalı” (1971-1973) və digər kimi məşhur roman və povestləri epik vüsəti ilə fərqlənir. Tolstoyun ənənələri burada öz parlaq ifadəsini tapmışdı.

Yazıçının əsas romanı hesab edilən beş cildlik “Şamo” epopeyasının “Hərb və Sülh” ilə genetik əlaqəsi nəzərə carpır. Xalq tarixinin yaratıcısıdır anlayışı, vətən sevgisinin gücü, mənəviyyatın qüdrəti, həyatdan götürülmüş qəhrəmanların bədii təcəssümü, dərin psixoloqizm Tolstoyun xalq epopeyası ilə əlaqəlidir.

Qaçaq Nəbi və Həcər mövzusunda həsr olan “Qafqaz qartalı” tarixi romanında da Tolstoyun insan və hadisələri təsvir edən vasitələrini izləmək olar.

S.Rəhimov bütün həyatı boyu böyük yazıçının qüdrətli istedadına güclü meyl göstərirdi. O, Tolstoyu əlçatmaz zirvə hesab edirdi.

Tolstoyun ustad məktəbində Azərbaycanın xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov da bəhrələnirdi. “Gələcək gün” (1948), “Böyük dayaq” (“Suların qovuşması”) (1957), “Pərvanə” (1967-1970) və “Yeni zamanlar” (1971) romanları bu bəhrələnmələrin məhsuludur.

Tolstoyun bədii təcrübəsini mənimsəyən M.İbrahimov yeni bir xalq epopeyası yaratdı. Onun qəhrəmanları təlatümlü hadisələr burulğanına düşürlər, onlar həlledici tarixi dəyişikliklərin şahidi və iştirakçılarıdır. Onların düşüncə və hissləri, arzu və idealları zamanın tələblərini əks etdirir. Onların dünyası Lev Tolstoyun aləmindən fərqlidir.

“Hərb və sülh” ilə daxili bağlılıq tarixin dönüş anlarında, xalqın qəhrəmanlıq və vətənpərvərliyin təsvirində, xarakterlərin fərdiləşdirilməsində və dərin psixoloji ifadəsində özünü göstərir. Əsas isə – humanizm və həqiqət ideyalarıdır.

M.İbrahimov yazır: *“Fəxrlə deyə bilərik ki, Azərbaycanın ən qabaqçıl alimləri Tolstoyun yaradıcılığının bu keyfiyyətlərini tam olaraq görmüş, mənimsəmiş və dəyərləndirmiş, böyük rus yazıçısından insanlığı və həqiqəti öyrənməyi nəsillərə vəsiyyət etdilər”*³⁰.

Yeni dövrün yazıçı hesab edilən Əbülhəsən də dahi Tolstoydan öyrənirdi.

³⁰ Ибрагимов, М. Гений русского народа. О реализме Льва Толстого (к 50-летию со дня смерти) // – Баку: Литературный Азербайджан, – 1960. № 11, – с. 2.

Yaradıcılığının başlanğıcı 30-cu illərdə, kənddə yeni quruluşun yaranma dövrünə təsadüf edir. Bütün bunlar ölkədə baş verən tarixi dəyişikliklərə və xalqın misli görünməmiş əmək yüksəlişini təçəssüm edən “Yoxuşlar” (1930), “Dünya qopur” (1933) romanlarında öz əksini tapmışdır. Böyük qurbanlar bahasına qazanılmış yeni həyat Böyük vətən müharibəsində darmadağın edilmiş faşist işğalı illərdə darmadağın və tamamilə məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşmişdi.

SSRİ-də yaşayan bütün xalqlar, azərbaycanlılar da daxil Sovetlər ölkəsinin müdafiəsinə qalxdılar. Yazıçının özünün də iştirak etdiyi Böyük Vətən müharibəsinin və Sevastopolun müdafiəsinə həsr olunmuş dörd cildlik “Dostluq qalası” epopeyasının adı məhz bununla bağlıdır.

Mühasirəyə alınan şəhər, yəni Sevastopol, dahi Tolstoyun yaradıcılığında, onun şah əsəri sayılan “Hərb və Sülh” romanında və hərbi hekayələrdə olduğu kimi təsvir olunur, müharibənin və insanın müharibədəki mükəmməl təsvirinə, onun həqiqiliyinə və qüdrətinə heyran qalmamaq olmur.

Əbülhəsən, Tolstoy kimi, vətən müdafiəçilərinin qəhrəmanlığını və əzmkarlığını, mətinliyini və qələbəyə sarsılmaz inamını çatdırmağı bacardı.

Tolstoyun bədii təcrübəsi müasir Azərbaycan ədəbiyyatında öz davamını tapmışdır. Bu bərdə ikinci fəslin **“Tolstoy və müasir Azərbaycan romanı”** adlanan üçüncü paragrafında söhbət açılır.

Vidadi Babanlının Tolstoy trilogiyasının elementlərini özündə cəmləşdirən “Gizlinlər” romanında süjet sistemi şəxsi bioqrafıyanın detalları əsasında qurulub. Tolstoyun “Uşaqlıq”, “Yetkinlik”, “Gənclik” trilogiyasında olduğu kimi, yazıçının həyat təcrübəsi ümumiləşdirmə və tipikləşdirmə üçün əsas rol oynayır.

Anarın unudulmaz valideynləri, görkəmli Azərbaycan şairləri Rəsul Rza və Nigar Rəfibəylinin mübarək xatirəsinə həsr olunmuş “Sənsiz” adlı avtobioqrafik etiraf romanında obyektiv gerçəklik və onun müəllifin şəxsiyyətinə təsiri öz əksini tapıb.

“Sənsiz” əsərinin üslub tərzində Tolstoyun triloiyası ilə əlaqə görünür. Son dərəcə görümlü və sadə təsvir edilən sevimli ata və ananın obrazları olduqca canlıdır. Tolstoy ənənələrinin mənimsənməsi

xarakterlərin fərdiləşməsində, dərin psixologizmdə, hiss və düşüncələrin təbiiliyində, qəhrəmanın özünün təhlilində biruzə verir.

Çoxsaylı müsahibələrində Anar birbaşa göstərir ki, Tolstoyun əsərləri onun üçün ilham mənbəyi olmuş və nəzərdə tutulan əsərin mövzu və süjet seçiminə təsir göstərmişdir. “*“Qoç ...” üzərində işləmək üçün əvvəl Oruelin, Zamyatinin, Xakslinin əsərlərini təkrar diqqətlə oxudum. Eynilə “Oteldəki otaq” dan əvvəl “İvan İliçin ölümü ...”nü*”³¹.

“Oteldəki otaq” hekayəsi yazıçının Azərbaycan ədəbiyyatı kursunu apardığı Türkiyə səfərinin məhsuludur. Baş qəhrəman Kərim, bir ziyalı, bir türkoloq-alim, Türkiyədəki ucuz otellərdən birində gecələmək məcburiyyətində qalır, darısqayı bir otaqda, çarpayıda uzanaraq, ürək tutmasından ölümünü hiss edərkən yaxınları barədə düşünməyə başlayır. Yazıçı əqidəsinə və əxlaqi prinsiplərinə sadıq qalan qəhrəmanın daxili monoloqunu təqdim edir. Eynilə Tolstoy özü və qəhrəmanları kimi, onların mənəvi, əxlaqi mahiyyəti ilə.

Mənəvi problemlər Anarın Vladimir Portnov tərəfindən tərcümə olunmuş “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi” romanında da (“Təhminə” filmi, 1993, rejissor Rasim Ocaqov) qaldırılır. Bu əsər iki gəncin bədbəxt taleyindən, baş qəhrəmanın faciəvi ölümündən bəhs edir. Romanın mövzusu əsasən Tolstoyun “Anna Karenina” romanı ilə səslənir. Ailə və cəmiyyət, yaxınları-hamısı boşanmış bir qadının və kübar bir ailədən olan gəncin sevgisini qəbul etmirlər, onlara qarşı çıxırlar, təqib edirlər. Ancaq qəhrəmanlar bir-birlərinə olan sevgilərini kobud təzyiqlərdən qorumağa çalışırlar. Lakin təzyiq daha güclü olur, sevgi sınaqdan keçmir.

Anar bir ailənin təmsalında mövcud cəmiyyətin neqativ hallarını, eqoistliyi və mənəviyyətsizliyi qınayır və daha xeyirxah və insanpərvər olmağa çağırır. Lev Tolstoy da insanlarda bu keyfiyyəti təqdir edirdi.

Afaq Məsud və Lev Tolstoy arasında olan insan ruhlarının

³¹ Интервью. Беседа с Анаром [Электронный ресурс] / Литературный Азербайджан, 2008, № 7. URL: www.azyb.az/index.php/literature/post/115

səsləşməsi də mövcuddur. Onları mənəviyyat, əxlaqi əqidə.. bir araya gətirir.

Onların yaradıcılığında oxşar cəhətlər görmək olar. Lakin A.Məsudun romanlarında, onların sayı 10-a yaxındır (“Kütləvi yürüş”, “Su iti” və s.), bənzərlik zahirə çıxarılmasa da, “Qatarın altına atılan qadın” pyesində daha konkret sürətdə özünü bürüzə verir. Şübhəsiz ki, Afaq Məsud Tolstoyun ölməz şah əsəri “Anna Karenina”dan bəhrələnir. Məsələ təkcə əsərin adında deyil, həm də cərəyan edən hadisələrdədir.

Məhz dəmiryol stansiyasında (Annanın Vronski ilə ilk görüşü də sonunda ölüm yeri olan dəmir yolu stansiyasında baş verir) keçmiş teatr aktrisası Gültəkin Sarabskaya kimsəsiz kimi görünən Hasai Dilgir ilə tanış olur və onunla səhnədə keçən günlərin xatirələrini bölüşür. Məlum olur ki, o, bir neçə klassik tamaşa istisna olmaqla, əsasən sifarişli pyeslərdə rol alaraq istedadını puç edib. İndi də ömrünü mənasız şeylərə sərf etdiyinə görə mənəvi əzablar içində özünü qınayır.

“Qatarın altına atılan qadın” pyesi Azərbaycan Dövlət Akademik Dram Teatrının səhnəsində nümayiş olundu (rejissor Mehriban Ələkbərzadə)³². Aktyorlar istedadlı oyunları ilə “Anna Karenina” ilə genetik əlaqəli olan bu pyesin bütün dramatizmini və faciəsini əks bacardılar.

A.Məsudun Tolstoya müraciət etməsi orijinal, özünəməhsus üslubu və məzmunu, psixoloji dolğunluğu ilə secilən əsərin yaranmasına bir növ təkan oldu. Və istisna olunmur ki, yaxın gələcəkdə o, bu pyes əsasında bütöv bir roman yazmaq qərarına gələcək. Azərbaycan ədəbiyyatında buna bir çox misallar göstərmək olar.

L.N.Tolstoy zamanın gərdişinə tabe olmayan dahi əsərlər yaratdı. Onlar öz zəruriliyini itirməyiblər, ustadın nəsihətləri kimi, hətta indi də həm iri həcmli romanlarda, həm də qısa hekayələrdə öz əksini tapırlar.

³² Состоится показ спектакля «Женщина, бросившаяся под поезд» [Электронный ресурс] / <https://citylife.az/content/ru/3094/spektakl-quotjenschina-brosivsha-yasya-pod-poezdquot>

Tolstoyun Azərbaycan ədəbi mühitinə təsiri təsəvvür edilməyəcək dərəcədə güclü olmuşdur; bu təsir geniş, çoxşahəli, tükənməzdir. Azərbaycan yazıçıları, Tolstoy kimi, realizm, humanizm və həqiqətə sədaqət ənənələrinə və sənətin bədii-estetik prinsiplərinə sadıq qalaraq ədəbiyyatımızı inkişaf etdirmişlər.

Azərbaycan yazarların Tolstoyun bədii-mənəvi irsindən səmərəli bəhrələnməsi milli nəsrin, xüsusən də roman janrının inkişafına və formalaşmasına öz töhfəsini vermiş və bir çox cəhətdən onu yeni obraz və fikirlərlə zənginləşdirmişdir.

Tolstoyun yaradıcılığı təkcə roman janrı ilə deyil, digər ədəbi janrlara da sirayət etmişdir.

İkinci fəslin son dördüncü paragrafı **“Milli ədəbiyyatın elmi-populyar janrına Tolstoy yaradıcılığının təsiri”**nə həsr olunmuşdur.

Məşhur alim A.M.Mirzəcanzadənin “Təhsilin humanistləşdirilməsi haqqında etüdlər” kitabında L.Tolstoya çox sayda müraciətlər yer alıb ³³. Alim ixtisasca ədəbiyyatçı olmasa da, şübhəsiz ki, o yazıçılıq istedadına malik idi.

Kitabın giriş hissəsində müəllif öz vəzifəsini bu şəkildə müəyyənləşdirir: faktları, mülahizələri və məlumatları ortaya qoymaq, oxucu isə bütün məlumatları qəbul edərək *“oxuduğuna öz zehninin bir hissəsini sərf etməlidir”*. Müəllif kimisə inandırmağa və ya əksinə kimisə fikrindən daşındırmağa çalışır. Kitabın məqsədi *“maralandırmaq, məlumat vermək, fikirləşməyə vadar etməkdir”*.

Bu kitabdən seçilmiş Lev Tolstoyun müdrik fikirləri müəllifin izahı və mənim şərhlərim ilə verilir.

A.Mirzəcanzadə böyük yazıçının yaxşılıq və yamanlıq, həqiqət və inam, “ruhun dialektikası”, sənət və yaradıcılıq haqqında fikirlərini sitat gətirir.

L.Tolstoy kini-küdurəti, nifrəti, amansızlığı aradan qaldırmaq, dünyanı və insanı dəyişdirmək yolunu yalnız dözümlülükdə, “zorakılığa qarşı müqavimət göstərməməkdə” (İsa peyğəmbərin mərhəmət

³³ Мирзаджанзаде, А.Х. Этюды о гуманизации образования / А.Х.Мирзаджанзаде. – Баку: Азернешр, – 1993. – 416 с.

fəlsəfəsi), özünü təkmilləşdirməkdə görürdü. Bu fikirlər xəyalən olsa da, onun bədii yaradıcılığında cəlbediçi və inandırıcı şəkildə əks olunub.

Dahi səyyahın ideoloji yolu uzun və çətin olub. Lakin o, asanlıqla bədii düşüncə sərhədlərini aşaraq, bəzən də ümumbəşəri həqiqətləri inkar edərək yeniliyə can atırdı. Bu barədə A.Mirzəcanzadə Tolstoyun ifadəsinə istinad edərək yazır: *“Yazıçı və ya natiq yarımçıq qalan və tam açıqlanmayan bir fikirdən qorxduğu zaman yeni düşüncə və hissləri ifadə edə bilməz. Mübahisəli həqiqətlərdən qorxan əsl həqiqətləri kəşf edə bilməz”*³⁴. Bir sözlə, məqsədə çatmaq üçün sarsılmaz, inadlı, əzmkar və qətiyyətli olmaq lazımdır. Yarıda dayanmadan, dönmədən, şübhə etmədən qələbəyə doğru getməliyik. Necə ki, Lev Tolstoyun özü və onun baş qəhrəmanı həqiqətə can atırdı.

Valehədiçi güclə Tolstoy qəhrəmanlarının duyğularının bütün zənginliyini və dərinliyini, böyük məqsədlərlə və möhtəşəm ideallarla yaşayan zəka və qəlbin qarşısızlıq ruhunu açdı. O, daxili mahiyyəti, “ruhun dialektikasını” çatdırmağı bacardı.

Andrey Bolkonski, Pyer Bezuhov, Konstantin Levin, Dmitri Olenin, Anna Karenina, Katyuşa və başqalarının taleyində həlledici dönüşlər baş verir. Hamısı mənəvi yüksəlişə, özünü təkmilləşdirməyə, əxlaqi saflığa can atır. *“L.N.Tolstoyun müəyyən etdiyinə görə, ən yaxşı insan öz düşüncələri və başqaların duyğuları ilə, ən yaramaz insan isə öz duyğuları və başqalarının fikirləri ilə yaşayan insandır”*³⁵.

Tolstoy həyatın mənasını qüdrətli istedadın və idrakın gücü ilə insanlara xidmət etməkdə görürdü. Tanrı yazıçıya hədsiz dərəcədə bu keyfiyyətləri nəsis etmişdir.

Burada onun ən yüksək dərəcədə sahib olduğu yaradıcı anlamından bəhs edilir.

Bəzən yaradıcı insanlar, yəni yazıçılar elmi həqiqətləri elm adamlarından daha tez kəşf edirlər. A.Mirzəcanzadə qeyd edir ki, *“məlumatların kodlaşdırılmasının bir çox üsulu mühəndislərdən xey-*

³⁴ Мирзаджанзаде, А.Х. Этюды о гуманизации образования, с. 24.

³⁵ Там же, с. 48.

li əvvəl sənətkarlar tərəfindən icad edilmişdir". Beləliklə, Tolstoyun romanının mətnində Pyer Bezuhovun xarakteristikası dəfələrlə təkrarlanır. Bu üsul, alimin fərziyyələrinə görə, bir növ "müasir texnologiyalarda geniş istifadə olunan yığma metodunun ədəbi prototipi"dir³⁶.

Tolstoy tərəfindən edilən bir çox "kəşflər" psixologiya və tibb elmləri üçün maraqlıdır. "İlk dəfə L.N.Tolstoy sözlər və hərəkətlər arasındakı uyğunsuzluğun, ən sadə hərəkətlərin avtomatizminin pozulmasının sxemini verdi"³⁷.

Mirzəcənzadə ədəbiyyatın elmi qabaqlamasını digər maraqlı nümunələrini də verir. Belə, yuxulu vəziyyət – "əslsizlik, qarışıqlıq hissi" - L.N.Tolstoy tərəfindən "Hərb və Sülh" əsərində (Rostovun atın belində oyanması səhnəsində) təsvir edilmişdir.

Kitabının sonunda müəllif yazır ki, insan həyatının dirijoru olaraq, bir orkestri idarə etməyi bacarmalıdır, yəni bütün cəmiyyətin maraqlarını nəzərə almalıdır. Tolstoy da məhz belə hərəkət edirdi.

İkinci fəslin elmi araşdırmaları müəllifin məqalə və məruzələrinə təqdim edilmişdir³⁸.

L.N.Tolstoyun yaradıcılığı yazıçı-dramaturq Elçin Əfəndiyevə də güclü təsir göstərmişdir. Uşaqlıqdan klassikin əsərlərini oxumaqla, onunla birlikdə həyatı öyrənməklə o, düşüncə və xəyallarları oyadan canlı, unudulmaz təəssüratlarla zənginləşirdi. Sonralar onlar ayrı-ayrı

³⁶ Мирзаджанзаде, А.Х. Этюды о гуманизации образования, с. 216.

³⁷ Там же, с. 219-220.

³⁸ Влияние творчества Льва Толстого на становление отечественного романа (на материале творчества Юсифа Везира Чемаземинли и Мамед Саида Ордубади) // – Баку: Литературные связи, – 2016. X, – с. 244-253; Об отражении толстовских традиций в творчестве Мир Джалала и Мехти Гусейна // – Баку: Известия, гуманитарные науки, – 2016. №2, – с. 234-239; Роль Толстого в развитии национального романа-эпопеи // – Баку: Язык и литература, – 2016. №1 (97), – с. 256-259; Творчество Л.Н. Толстого в азербайджанском литературоведении II-ой половины XX столетия // Материалы II-ой международной конференции « Основы человеческого развития – интеграция в мир», – Баку: – 26-27 апреля, – 2019, – с. 203-207; Рецепция творчества Л.Н. Толстого в азербайджанской литературе // Материалы IV Международной конференции «Филологические и социокультурные вопросы науки и образования», – Краснодар: – 25 октября, – 2019, – с. 166-174.

qeydlərdə, eskizlərdə, mini-esselərdə (müəllif onları belə adlandırır) əksini tapdılar. Zaman gəlincə “Zaman və söz. Ədəbi düşüncələr” kitabında toplandılar³⁹.

Bu barədə söhbət **“L.Tolstoyun şəxsiyyəti və ədəbi dünyası müasir müəllif qavramında (Elçin Əfəndiyevin “Zaman və söz. Ədəbi düşüncələri”)**” adlanan son üçüncü fəsildə qedir.

L.Tolstoy müəllifin “Ədəbi düşüncələr”ində bəşəriyyətə ölməz əsərlər və dahiliyindən doğan cəlbediçi obrazlar bəxş edən bir yazıçı və mütəfəkkir kimi təqdim edilir.

Bu fəslin **“Tolstoy yazıçı və mütəfəkkir kimi”** adlanan birinci paragrafında E.Əfəndiyev Tolstoyu nəhəng bir “matryoşka” ilə müqayisə edir: *“açırsan, başqa bir Tolstoy var, onu açırsan və orada da Tolstoy... Və bir az daha dərinə baxanda, Tolstoyda, matryoşkada olduğu kimi həm rus, həm də Tolstoydan sonrakı dövrünün dünya ədəbiyyatını görmək olar”*⁴⁰. Müəllifin sözlərinə görə, böyük yazıçılar bütün bəşəriyyəti təmsil edirlər. Elçinə görə, dünyada üç yüksək sənət zirvəsi mövcuddur: qoçaman Tolstoy, Şekspir və Servantes⁴¹. Bu dahilər sırasında olan Tolstoyun adı olması yəqin ki, təsadüfi deyil.

Tolstoyun bədii həqiqətinin ümumbəşəri dahiliyi, E.Əfəndiyevlə yanaşı, bir çox Azərbaycan yazıçısı və alimləri qeyd etmişdilər (İ.Əfəndiyev, C.Xəndan, A.Hacıyev, M.Hüseyn, M.İbrahimov və başqaları).

Sənətinin cazibədar qüvvəsi təkcə həqiqətin tərənnüm etməsində deyil, həm də “insanlığı, hissləri üstün tutan nəsr əsərlərinin” “istiqlanlıqındadır”. Bu fikri Elçin Əfəndiyev “Qədim ərəblər Tolstoya təsir etdimi?” parçasında irəli sürür: *“... mənim üçün ən “istiqlanlı” rus yazıçısı, əlbəttə ki, Tolstoydur. ... bütün əsərlərində bu hiss olunur”*⁴². Bu istiqanlıq, “səssiz” həmsöhbət kimi çıxış edən müəllifin

³⁹ Эфендиев, Э. Время и слово. Литературные раздумья [Электронный ресурс] / URL: <https://docplayer.com/28317293-Elchin-vremya-i-slovo-literaturnye-razdumya-milli-virtual-kitabxananin-t@qdimatinda.html>

⁴⁰ Там же, с. 23.

⁴¹ Там же, с. 57.

⁴² Там же, с. 59.

xüsusi enerjisini çatdıran sözlərdən qaynaqlanır Tolstoy ölməz obrazlarında, onların düşüncələrində və hisslərində görünməz şəkildə mövcuddur. Elçin Əfəndiyev onu kicik esselərinin birində adlandırdığı kimi, o, bütöv bir dünya, sonsuz bir aləmdir. Bu, “yedinci qitədir”. Burada *“insanlar məskunlaşmış, kimilərin hissləri, həyaçanları, daxilili dünyalarının xüsusiyyətləri, şəxsən mənə maraqlı qəlir ... kimiləri də mənə insani olaraq yaxındırlar, demək olar ki, bağlıdırlar (bu duyğu mənə əbədi sahib olub)”*⁴³.

Tolstoyun qəhrəmanları zaman keçdikçə öz zəruriliyini itirmirlər. Maraq oyatmaqda davam edirlər, mübahisələrə və düşüncələrə yol açırlar. Hər şeyə hökmran zaman nə mənzərələrin tərəvətini, nə də böyük sənətkarın qələmi ilə çızılmış obrazların parlaqlığını qoruyub saxladı.

Şübhəsiz ki, Tolstoy nəhəng yazıçı idi, eyni zamanda adi bir insan idi. Xeyrixah, mülayim, mənəvi cəhətdən həssas, övladları üçün nümunəvi bir ata idi.

Bu gün Tolstoyların varisləri (25-dən çox ölkədə) dünyanın hər yerinə səpələnmişlər. Artıq onlar 350-yə yaxındılar. Hər 2 ildə bir dəfə hamısı ata-baba mülkinə Yasnaya Polyanaya yığışırlar. Bu artıq artıq ailə ənənəsinə çevrilib.

Bu barədə Elçin Əfəndiyev “Tolstoyun qaçışı”nda yazır: *“Yasnaya Polyanada dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan Tolstoy varislərinin toplantısı keçirildi. ... Fotolarda əks olunan üzlərə baxıram və mənə elə gəlir ki, bu anda Tolstoy 12 nömrəli vaqonda eyni qatarla müxtəlif ölkələrdən çoxsaylı nəvə və nəticələrindən qaçır”*⁴⁴.

2010-cu ildə dahi Lev Tolstoyun vəfatının 100 illiyinə həsr olunmuş növbəti varislərin görüşü keçirildi. Rusiya, ABŞ, İngiltərə, Fransa, İtaliya, İsveç, Uruqvay və Braziliyadan 130-a yaxın yazıçının varisləri Yasnaya Polyanada toplandılar. İlk görüşləri isə 2000-ci ildə baş tutdu. Onda Tolstoyun nəvələri hələ sağ idi, inqilab səbəbindən ölkəni tərk etmiş illər sonra doğma evlərinə qayıtmışdılar.

Bir faktı qeyd etmək maraqlı olardı, Tolstoyların ölkəmizə sə-

⁴³ Эфендиев, Э. Время и слово. Литературные раздумья, с. 76.

⁴⁴ Там же, с. 73.

fər etməsini. Belə ki, 2014-cü ilin dekabr ayında M.Y.Lermontovun 200 illik yubileyi ilə əlaqədar olaraq 1977-ci ildə Parisdə əri tərəfindən yaradılan L.Tolstoyun dostları cəmiyyətinin prezidenti, yazıçının nəvəsi Serj Tolstoyun həyat yoldaşı Kolett Tolstaya Azərbaycana səfər etdi. Paytaxtda olduğu müddətdə o, başqa bir məşhur ailənin nümayəndələri Pyer və Huquet Şeremetyevlərlə birlikdə “Küknar” beynəlxalq rəsm sərgisinin rəsmi açılış mərasimində iştirak etdi. Fəxri qonaqlar arasında Heydər Əliyev Fondunun vitse-prezidenti Leyla Əliyeva da vardı, qonaqlar ilə görüşdü və birlikdə sənət əsərlərinə baxdılar ⁴⁵.

Tolstoylar həmişə həqiqi sənətin biliciləri olublar. Zədəqanlıq onların qanındadır. Axı, onların məşhur bir nəsil şəcərəsi var, parlaq uzaq bir əcdadı – hələ həyatında klassik olmuş Lev Tolstoy.

Yüksək sənət əsəri olan “Anna Karenina” romanı yazıçıya dünya şöhrətini qazandırdı. Problematikanın spesifikliyi, ideoloji-bədii tərəfi və “ailə” romanının qəhrəmanları E.Əfəndiyev üçün düşüncə mövzusu oldu. Bu barədə üçüncü fəslin **““Anna Karenina” romanının qəhrəmanları haqqında”**adlanan ikinci paraqrafında bəhs edilir.

Baş qəhrəman nifrət dolu qanuni nikahdan uzaqlaşmağa, əri Karenindən canını qurtarmağa və Vronskiyə olan sevgiyə tamamilə təslim olaraq, çoxdan gözlənilən qadın xoşbəxtliyini tapmağa çalışır. O, dərin hisslərə qapılır, dünyəvi əxlaqa qarşı çıxır və cəzalandırılır.

E.Əfəndiyevin fikrinə *“Kareninanın faciəsi onun günahının əsaslandırılmasının zəifliyi idi”* ⁴⁶. O, aqibətini düşünmədən koranə və ehtiyatsızlıqla hisslərinin çöşub-daşmasına təslim olur.

Bəs Annanın ölümündə günahkar kimdir? Kim onu fəlakətə sürüklədi? Əfəndiyev hesab edir ki, *“Annanın qatili ... qatar deyil, cəmiyyət onu öldürdü”* ⁴⁷. Ən doğru hökm budur!

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıqda bu barədə vahid bir fikir formalaşdı: Ananın intihar etməsinin səbəbi ictimai mühütdür!

⁴⁵ В Центре Гейдара Алиева открылась международная выставка искусств «Күкнар» [Электронный ресурс] / URL: <http://vzglyad.az/news/29141/Лейла-Алиева-на-выставке-искусств-күкнар>.

⁴⁶ Əфəндиєв Ə. Время и слово. Литературные раздумья, с. 58.

⁴⁷ Там же, с. 90.

Şübhəsiz ki, cəmiyyət Kareninin ölümündə günahkardır, lakin onun bu hərəkətinə bəraət qazandırmaq olmaz. Karenina ailə nıgah əlaqələrinin müqəddəsliyini, sədaqəti unuttu. Annanın hiss-ləri-sevqisi hər şeydən güclü idi. Ailə və analıq borçunu unudaraq, o hiss-lərinə tamamilə təslim oldu və sonradan bunun bütün faciəvi nəticə-lərini yaşadı.

Başqalarının bədbəxtliyi üzərində xoşbəxtlik qurmaq mümkün deyil. Ehtirasın alovu söndü, payızın soyuq ruzqarı ilk eşqin baharını soldurdu və Anna hər şeyi olduğu kimi gördü. Və özünü cəzalandırdı. İntihara səbəb budur! Hər halda, müasir oxucu üçün bu belədir.

“Anna və Vronski”, - E.Əfəndiyev “Tolstoyun sehri” eskizində yazır, – *“bir-birinin ağışuna atılanda, kim düşünə bilərdi ki, bu ehti-rasdan dünyaya gələn qız övladını hər ikisi genetik nifrət və kin bəs-lədikləri Aleksey Aleksandroviç Karenin tərbiyə edir?”* ⁴⁸.

Karenin zadəganlığın tipik nümayəndəsidir. Azərbaycan ədə-biyyatşünas alimləri Karenin obrazını səciyyələndirməkdə qətidirlər. Demək olar ki, onların hamısı onu soyuqqanlı və daş ürəkli təsəvvür edir.

Karenin əslində zahirən quru və sərt görünür, təkəbbürü və soyuqluğu sünidir. Əsl hissələrini gizlədir, onlara xəyanət etmir, gülünc görünməkdən ehtiyat edir.

“Dünya ədəbiyyatında ən dərin sarsıntı keçirən kimdir? - Vronski, Annanın ölümündən sonra. - Ancaq roman faktiki olaraq Annanın ölümü ilə sona çatır. Bundan nə nəticə çıxartmaq olar?”- E. Əfəndiyev “Öz-özümlə” dialoq parçasında yazır ⁴⁹.

Peşmanlıq hissi keçirərək, qəlbi viran qalan Vronski vətənin-dən uzaqda əzabını boğmaq və bəlkə də müharibədə şərəfsizçəsinə həlak olmaq üçün könüllü olaraq Serbiyaya yollanır. Əzablar onun ürəyində dərin izlər buraxmışdı. Ancaq Vronski hələ çox gəncdir.

Elçin Əfəndiyev “Vronskinin yaşı” qeydində romanın qəhrə-manlarının yaşlarını müzakirə edir. *“Nə qədər çalışsam da, 60 yaşın-da olan Annanı təsəvvür edə bilmirəm ... Yaxud Vronskini 70 yaşında*

⁴⁸ Эфендиев Э. Время и слово. Литературные раздумья, с. 92.

⁴⁹ Там же, с. 15.

təsəvvür etmək mümkün deyil ... Amma Levini 70 yaşında görürəm. Karenin kimi birisinin də gəncliyini təsəvvür edə bilərəm”⁵⁰.

Tolstoyun qəhrəmanlarını biz roman səhifələrində təsvir olunduğu kimi görürük. Anna və Vronski gənc və gözəldilər, Karenin orta yaşlı və o qədər də cəlbedici deyil. Onlar əbədi olaraq belə qalaçaqlar, qalanını isə yalnız guman etmək olar. Ədəbi qəhrəmanları qocalıqda yalnız belə assosiativ təsəvvür etmək olar.

Stiv Oblonskini bacısı Anna ilə müqayisə edərkən müəyyən assosiasiyalar yaranır. Anna onun qadın variantıdır, o isə bacısının kişi nümunəsidir. Bunlar, olduğu kimi, *“bir-birlərini əks etdirir”*. Bu barədə E.Əfəndiyev *“Yeni Anna Karenina”* parçasında yazır. *“Anna ... Oblonskinin qadın versiyasının xüsusiyyətlərini əldə etdi. Oblonski də eynidir: o ... Annanın kişi versiyasına bənzəyir. Qalan personajlar əvvəlki şəkildə qalırlar”*⁵¹.

Görünür, romanın obrazları, E.Əfəndiyevə çox güclü təsir etmişdilər. Baş qəhrəmanın dramatik taleyi onu o qədər təsirləndirmişdi ki, atasının ölümünü yaşayaraq bu romana təsəlli kimi müraciət etdi. Özü bu barədə *“İlyas Əfəndiyevdən sonra”* hissəsində yazır. *“... yalnız dünən gecə, səhərə qədər mən “Anna Karenina”nın ikinci cildini oxudum”*⁵².

E.Əfəndiyev Tolstoyun yaradıcılığına o qədər bağlıydı ki, daima bu heyrətamiz, məftunedici, həyəcana gətirən dünyadan zehni olaraq xəyali bir məkana köçürülürdü. O, *“İdilliya”* adlı hissəsində hissələri haqqında çəlbedici səmimiyyətlə yazır: *“Gecələr, yuxusuzluq hökm sürdüyü zaman ... öz xəyali dünyamla əlaqə qururam ... Əyləşirəm... Bir qələm götürüb “Anna Kareninanı” Azərbaycan dilinə tərcümə etməyə başlayıram ...”*⁵³.

E.Əfəndiyev təkcə bu romana maraq göstərmirdi. Kitabında yazıçının əsərlərinin digər qəhrəmanları - Olenin, Bezuxov, Bolkonski, Nekhlyudov, Hacı Murad haqqında düşüncələr və mülahizələr

⁵⁰ Эфендиев Э. Время и слово. Литературные раздумья, с. 18.

⁵¹ Там же, с. 94.

⁵² Там же, с. 62.

⁵³ Там же, с. 56.

xeyli yer tutur ... Onların hər biri tək-cə ustalıqla yaradılan portreti ilə deyil, həm də özünəməxsus bir xarakteri ilə fərqlənir.

Bu barədə üçüncü fəslin **“Tolstoyun obrazları haqqında mülahizələr”** adlanan üçüncü paraqrafında söhbət açılır.

“Qafqaz zirvələri ... insanı ... dərinliklərə aparır” adlanan parçada E.Əfəndiyev yazır: *“Tolstoyun “ Kazaklar” romanından Olenin ... aristokrat idi ... Qafqaz onun genetik koduna o qədər təsir göstərmişdir ki, “aristokrat cəmiyyət” in əsarətindən azad olmağı bacardı və şəxsində sadəcə bir insan olduğunu görə bildi ”*⁵⁴.

Romantik diyar bütün əsrarəngiz orijinallığı ilə oxucuya yenedən açılır. Hərbi xidmət epizodları, Qafqaz həyatının möcüzəsi tam, aydın şəkildə əks olunur. Tolstoy qafqazlılar haqqında yayılmış yalnis təsəvvürləri alt-üst etməyə çalışır.

“Hacı Murad” povestində dağlıların qurtuluş savaşına rəğbət bəslənilir, onların cəsərtləri və sarsılmazlığı heyranlıqla qarşılır. Başı vurulmuş qəhrəman rusların dağlılara qarşı qəddarlığının təsirli nümunəsidir.

*“Gəncliyimdə tez-tez Hacı Muradın kəsilmiş başını yuxuda görərdim,- yazır E.Əfəndiyev “Xəyallar aləmi”ndə,- və mən tələs icində oyanırdım ”*⁵⁵.

Dağlılar bütün varlıqları, azadlığa qovuşmaq arzuları ilə yazıçını fəth etdilər. Onlar nəcib, dürüst və safdırlar, acıq ürəkli və istiqanlıdırlar. Rusların da “sirli bir qəlbi” var. Bu barədə E.Əfəndiyevin “Tolstoy və sirli rus qəlbi” adlı yazısında söhbət qedir: *“Anna, Vronski, Karenin, Pyer Bezuhov, Nataşa Rostova, Serqiy ata..., - ... Bu obrazların rus xalqına mənsubiyyəti şübhə doğurmur ”*⁵⁶.

Tolstoyun qəhrəmanları qəlblərinin istəyinə tabe olurlar, onlar dərin hissələrə qapılmağa, sədəqətlə fədakarlıqla sevməyə qadirdilər. “Canlı meyit”in qəhrəmanı Fedor Protasov da məhz belədir. Elçin Əfəndiyev bu pyes haqqında yazır: *“Canlı meyit” mənə gələcək bir əsər üçün ilkin və natamam eskiz kimi görünür. ...Nəyə görə Protasov məhz belə edir? Nə istəyir?... “Canlı meyit”də Tolstoyun qələminə*

⁵⁴ Эфендиев Э. Время и слово. Литературные раздумья, с. 82.

⁵⁵ Там же, с. 32.

⁵⁶ Там же, с. 57.

layiq cavablar yoxdur”⁵⁷.

Tolstoyun fikrə dalan qəhrəmanları əbədi suallara cavab axtarırlar. Personajların xarakter və psixologiyası xalqın mənəvi həyatı ilə, tarixi dövrlə əlaqəsində aşkarlanır.

Epik nəqlin psixoloji analiz ilə sintezi haqqında E.Əfəndiyev belə yazır: “*Mən nəhəng bir dağ sistemini görürəm. Bu dağların hər biri ayrı-ayrılıqda yetirlidir, tamamlanmış, ayrılmazdır... Və hamısı – “Hərb və sülh” romanı yaradırlar*”⁵⁸.

“Hərb və sülh” mövzusunun davam edərək, E.Əfəndiyev əsas personajlardan birinin qeyri-adi müqayisəsini verir: “*Dünya ədəbiyyatında Pyerin xüsusiyyətlərini Hüqonun donqar bellı Kvazimododa görürəm*”⁵⁹.

Elçin Əfəndiyev mənəvi zəqinliyi, gizli qalan ruhun gücünü nəzərdə tutur. Romantik Viktor Hugonun qozbel eybəcər Kvazimodo - əsl zadəganlığın təcəssümüdür, realist Tolstoyun ləng olan Pyer Bezuhovu isə - ən yaxşı keyfiyyətlərin daşıyıcısıdır.

Tolstoyun qəhrəmanlarının hər birində onun ruhunun bir parçası var. O bu obrazları yaradır və onlarla birlikdə yaşayır.

Elçin Əfəndiyev bir çox mini-esselərdə “Tolstoy kimdir?”, “Tolstoyun möcüzəsi”, “Levinin sualı və Tolstoya cavab”, “Nexlyudov haqqında” Tolstoyun yaratdığı obrazların avtobioqrafikliyi haqqında yazır. “*Tolstoyun bütün gəhrəmanları - onun özüdür, ...Pyer, knyaz Andrey, ...Nataşa Rostova, və - hətta! - “Hərb və sülh” romanındaki Napoleon*”⁶⁰.

Tolstoyun qəhrəmanları avtobioqrafikdir, çünki onlarda öz mənəvi dünyasını təcrübəsini təcəssüm etdirmişdir. Onun yaradıcılığında müasir dövrün bütün ziddiyyətləri əks olunub: mübahisələr, münaqişələr, sosial dəyişikliklər. Onlar zamanın məhsuludur.

Bu barədə Əfəndiyevin “Ədəbi ənənə haqqında” parçasında söhbət açılır. Müəllif yazır ki, həm “*Anna Karenina*”, həm də “*Hərb və sülh*” XIX əsrdən əvvəl meydana çıxma bilməzdi, neçə ki “*Axundov*

⁵⁷ Эфендиев Э. Время и слово. Литературные раздумья, с. 7.

⁵⁸ Там же, с.81.

⁵⁹ Там же, с. 93.

⁶⁰ Там же, с. 95.

*fenomeni (birdən, altı böyük komediya!) və Məmmədquluzadə kimi bir nəhəng Azərbaycan ədəbiyyatında yarana bilməzdi (birdən parlaq hekayələr silsiləsi)”*⁶¹.

Tolstoy mürəkkəb, ziddiyyətli və dahi yazıçıdır.

“Tolstoy ən yüksək dərəcədir” parçasında müəllif Tolstoyun əsərlərinin mükəmməl, qüsursuz olmasından, onlara *“əlavələr etmək, azaltmaq, düzəltmək, davam etdirmək”* mümkün olmadığından söz acır. Fikrini izah edərək, o qeyd edir ki, Tolstoy əsərlərinin yansımaları, istər filmlər, istər səhnələşdirmələr, istərsə də rəsm ya musiqi əsərləri olsun, bunların heç biri orijinalı kölgədə qoymağa qadir deyil. *“... bütün hallarda, Tolstoyun ilkin nəsrinə səma yüksəkliyidir, qalan hər şey isə “göyaltı” məkandır”*⁶².

Həqiqətən nəyinki rus hətta dünya ədəbiyyatında Tolstoy kimi mənəvi zənginliyə və gücə malik olan bir yazıçı tapmaq çətindir.

E.Əfəndiyevin kitabında yazıçının milli və xarici ədəbiyyat nümayəndələri ilə əlaqələri və onların bədii yaradıcılığının qarşılıqlı qiymətləndirilməsi öz əksini tapmışdır. Bu deyilənlər üçüncü fəslin **“Tolstoyun rus və xarici ədəbiyyat nümayəndələri ilə qarşılıqlı münasibəti”** adlanan dördüncü paragrafında əksini tapır.

Tolstoyun dünyanın bədii mənimsəməsində əhəmiyyətini nə qədər dəyərləndirsək də, artıq o, ədəbi şöhrətini qoruyub saxlamış, onun kəşfləri dünya irsinə çevrilmişdir. İstedad miqyası və düşüncə əzəməti baxımından yalnız Dostoyevski Tolstoyla müqayisə edilə bilər. Onlar həmişə bir sıradadırlar. “Tolstoy və Dostoyevski” - məhz belə adlanır onların duyğu və düşüncələri haqqında müəllifin yazdığı parçalarından biri⁶³.

Əsərləri gərgin ideoloji axtarışlarla zəngin olan iki ustad sənətkar, mürəkkəb və ziddiyyətli insanlar. Bütün rus yazıçıları ilə ünsiyyət qursalar da, heç görüşməmiş, hətta yazışmamış iki müasir nəhəng. Ancaq bu, onların bir-birlərinin yaradıcılığı haqqında tez-tez müsbət və bəzən tənqidi cavablar verməyə mane olmurdu.

Dostoyevski Tolstoyu mütəfəkkirdən çox, sənətkar hesab edir-

⁶¹ Эфендиев Э. Время и слово. Литературные раздумья, с. 22.

⁶² Там же, с. 36.

⁶³ Там же, с. 5.

di, Tolstoy isə əksinə.

Tale Tolstoy və Dostoyevskini, bir-birindən çox fərqli, lakin müəyyən mənada oxşar yazıçıları, əbədi birləşdirdi. Elçin Əfəndiyev “Tolstoyçuluq və Dostoyevçilik” adlı parçasında yazır ki, “*Şübhəsiz, onların hər birinin təkə rus deyil, həm də dünya ədəbiyyatında özünəməxsus yerləri vardır*”⁶⁴.

Bəs Turgenev Tolstoya necə təsir etdi? - E.Əfəndiyev bədii eskizlərinin birində bu sualı verir. Qadın obrazları (Nataşa Lasunskaya və Nataşa Rostova) arasında paralel çəkərək, qeyd edir ki, “*onlar rus bədii şüuru üçün əziz olan hiss və duyğuların ifadəçisidirlər*”⁶⁵. Bu obrazları yaradan yazıçılar kimi.

Tolstoy və Turgenev arasında yalnız yaradıcı deyil, həm də aralarında qarşılıqlı cazibə qüvvəsi var idi. Ancaq Turgeneva o ağsaqqal “qələm həmkarı” kimi yanaşırdısa, F.İ.Tyutçev onun üçün müdrik bir qoca idi.

E.Əfəndiyev “Tolstoy öz portretini çəkir” eskizində yazır ki, Tyutçevin “*əzəmətli, sadə qoca*” təsviri ona qocalıqda özünü xatırladacaq⁶⁶.

Lirik şairin düşüncələri və duyğuları, hisslərin gücü və poetik ifadənin özünəməxsusluğu yazıçının mənəvi dünyasına yaxın idi.

L.Tolstoy F.Tyutçevin poeziyasından zövq alırdı, A.P.Çexov isə Tolstoya valeh olmuşdur və onun istedadının pəristişkanı idi. Tolstoy da Çexovun bədii istedadını yüksək qiymətləndirdi.

E.Əfəndiyev “Tolstoy və Çexov” parçasında haqlı olaraq yazır: “*Mənə elə gəlir ki, əgər XIX əsrin möhtəşəm rus nəsrində Tolstoyun “İvan İliç” olmasaydı ..., Çexovun hekayələri yaranmazdı*”⁶⁷.

Tolstoy və Çexovun yaradıcılığının, əsərlərinin bədii forma və ideya baxımından fərqli olmalarına baxmayaraq, onları bir araya gətirən Rusiya gerçəkliyinin doğru və geniş təsvir etməsi, azadlıq, ədalət, insan münasibətlərinin gözəlliyi prinsipləri üzərində qurulmuş səmimi həyat istəyidir.

⁶⁴ Эфендиев Э. Время и слово. Литературные раздумья, с. 21.

⁶⁵ Там же, с. 93.

⁶⁶ Там же, с. 57.

⁶⁷ Там же, с. 68.

Böyük yazıçı dünyagörüşünün genişliyi ilə həm rus, həm də dünya ədəbiyyatını əhatə etmişdir. Avropanın görkəmli yazıçıları, həm müasirləri, həm də sələfləri haqqında verdiyi mülahizələr xüsusi maraq doğurur.

E.Əfəndiyev “Rus tənqidi düşüncəsinin şah əsəri” parçasında Tolstoyun Şekspiri qəbul etməməsi, ona qarşı qeyri-müəyyən (*hətta amansız!*) münasibəti haqqında yazır ⁶⁸.

“Tolstoyun qısqanclığı” adlanan başqa bir eskizdə bunu “*bilinçəlti qısqanclıq*” olaraq izah edir ⁶⁹.

İlyas Əfəndiyevin təsəvvüründə, “*Servantes, Şekspir, Tolstoy - zaman keçdikcə bu nəhəng yazıçılar estetik kateqoriyalara çevrirlər*” ⁷⁰.

Bir çox xarici yazarların əsərlərində dünya ədəbiyyatının nəhənglərinin, xüsusən də Tolstoyun yaradıcılığı ilə varislik əlaqəni görmək mümkündür. Axı, Tolstoy zamana sığmayan bir sənətkardır, bu gün də ondan öyrəniləsi çox şey vardır.

Bunu nasir, dramaturq İlyas Əfəndiyev də qeyd edir: “*Dahi yazıçı Tolstoy ədəbi mühitin təsirinə aludə olmayaraq, onu həmişə üstələyirdi*” ⁷¹.

Amerika realist ədəbiyyatının nümayəndələri Folkner və Heminqvey müəyyən dərəcədə Lev Tolstoya təsir göstərmişlər.

E.Əfəndiyev “O.Henrinin romanları” hissəciyində Tolstoyun yaradıcılığı ilə müqaisə apararaq, onun üstünlüyünü qeyd edir: “*...O. Henridən əvvəl hekayə janrında yazan daha nəhəng yazıçılar var idi, elə Tolstoyun “Sevastopol hekayələrini” xatırlatmaq kifayətdir*” ⁷².

Saysız-hesabsız hekayə və romanların müəllifi, məşhur Belçika yazıçısı Jorj Simenon da (polis komissarı obrazının yaradıcısı) Tolstoyun bədii yaradıcılığının təsirini yaşamışdı.

E.Əfəndiyev “Simenon niyə Tolstoyun adını söyləməkdən çəkinir?” eskizində yazır: “*Məncə Meqrə təbiətə özü ki var Tolstoyçu-*

⁶⁸ Эфендиев Э. Время и слово. Литературные раздумья, с. 85.

⁶⁹ Там же, с. 84.

⁷⁰ Там же, с. 100.

⁷¹ Там же, с. 155.

⁷² Там же, с. 47.

dur və o, guman etdiyimə görə, Tolstoyun sadıq bir oxucusudur ⁷³.

J.Simenonun sırf kişi nəsrindən qadın nəsrinə müraciət edirik.

E.Əfəndiyev, "Psixoloji qadın nəsrinə və ya nəsrdəki qadın psixologiyası" hissəsində "qadın" romanı haqqında fikirləri ilə bölüşərək, Mari Lafayetin "Şahzadə Klevskaya", Floberin "Madame Bovary" və "Anna Karenina" nin oxşarlığını qeyd edir: "... *Tolstoyun təsvir etdiyi hissələr daha üstü örtülü, qapalıdır ...*" ⁷⁴.

"Anna Karenina" ilə müqayisələrə E.Əfəndiyevin "Bənzərsiz ümumbəşəri kitabların missiyası" adlı başqa bir eskizində də rast qəlirik. Burada Tolstoyun qəhrəmanı Annanın "oxşarlıq və tipoloji köklərinin" bəhrələndiyi "Manon Lesko" dan bəhs edilir ⁷⁵.

E.Əfəndiyev, "Dünya ədəbiyyatı kontekstində ədəbi nümunələrin şöhrəti və yeri haqqında" düşüncələrini bölüşərək, Tolstoyun yaradıcılığı ilə paralel aparır: "*Macarıstan yazıçısı Mora Yokayın "Qızıl adam" romanı Tolstoyun "Serqiy atası" əsəri ilə bir sırada durur və ədəbi ənənəni davam etdirir*" ⁷⁶.

Tolstoyun şöhrəti, hələ onun saqlığında Rusiyanın sərhədini aşmışdır. Tanınmış alim, ədəbiyyatşünas Cəfər Xəndan yazırdı: "*Tolstoy ölməzdir. O, dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə həqiqəti və humanizm ideallarını ifadə edən, əbədiliyə möhür vuran mükəmməl bədii əsərlər bağışladı*" ⁷⁷.

E.Əfəndiyev Tolstoyun dahiliyinə və böyüklüyünə səcdə edərək, onu bədii kamilliyin ən yüksək nümunəsi kimi göstərə bildi. "Ədəbi düşüncələr" böyük rus yazıçısının şəxsiyyətinə və yaradıcılığına hörmət və ehtiramdır.

Kitab respublikanın tanınmış jurnalisti Elmira Axundova, Azərbaycanın əməkdar jurnalisti Elmira Əliyeva, tərcüməçi Vaqif İbrahim-oğlu, alim Nizami Tağısoy tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

⁷³ Эфендиев Э. Время и слово. Литературные раздумья, с. 57.

⁷⁴ Там же, с. 41.

⁷⁵ Там же, с. 28.

⁷⁶ Там же, с. 39.

⁷⁷ Хандан, Дж. Человек человечества (о реализме творчества Л.Толстого и распространении его книг в Азербайджане) // Бакинский рабочий. – 1960, 20 сентября. – с. 3.

Yalnız onu əlavə etmək qalır ki, E.Əfəndiyevin “Zaman və Söz. Ədəbi düşüncələri”- məlumatlı, dərin və maraqlı kitabdır. Onun faydalılığı və dəyəri danılmazdır.

Son fəslin elmi nəticələri həm ölkə daxilində, həm də xaricdə elmi jurnallarda və konfrans materiallarında dərc edilmişdir ⁷⁸.

Dissertasiya işinin “**Nəticə**” hissəsində tədqiqat zamanı əldə edilmiş elmi qənaətlər ümumiləşdirilmişdir:

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin dərc olunmuş aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Гасанова, Г.А. Влияние творчества Льва Толстого на становление отечественного романа (на материале творчества Юсифа Везира Чемазема Мамед Саида Ордубади) // – Баку: Литературные связи. Сборник Института литературы имени Низами Гянджеви НАНА, – 2016. X, – с. 244-253.

2. Гасанова, Г.А. О силе таланта и разума Л.Н.Толстого (по книге А.Мирзаджанзаде «Этюды о гуманизации образования» //–

⁷⁸ Личность и художественный мир Л.Толстого в авторском восприятии («Литературные раздумья» Э.Эфендиева) //– Баку: Язык и литература, – 2016. №2, с. 154-160; «Мысль семейная» Л.Толстого в рецепции культуры Азербайджана // – Полтава: Филологические науки. Сборник Полтавского национального педагогического университета им. В.Г.Короленко, – 2016.№ 23,– с. 66-73; Искусство перевоплощения: Лев Толстой и его герои (ко дню рождения великого художника) // – Харьков: Русская филология. Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г.С.Сквороды, – 2016. №3(58), – с. 33-38; Герои романа Л.Толстого «Анна Каренина» в литературных раздумьях Э.Эфендиева // – Оренбург: Вестник Оренбургского государственного университета, – 2016. №6 (194), – с. 9-14; Образы Л.Н.Толстого в «Литературных раздумьях» Э.Эфендиева // – Минск: Вестник Минского государственного лингвистического университета, серия филологии,– 2016. №5 (84), – с. 119-125; Leo Tolstoy And Writers of World Literature Literary Reflections - Elchin Efendiyev // Khazar University Press: Khazar Journal of Humanities and Social Sciences. WoS, – 2020. Volume 23, №3, – p. 100-112.

Баку: Цивилизация. Сборник Бакинского Университета Аврасия, – 2016. №4, – с. 208-213.

3. Гасанова, Г.А. Лев Толстой - «великий ум человечества» (по книге А.М.Мирзаджанзаде «Этюды о гуманизации образования» // – Баку: Ученые вести Азербайджанского университета языков, – 2016.№3, – с.181-186.

4. Гасанова, Г.А. Л.Н.Толстой и Ф.М.Достоевский – «две ветви одного дерева» // – Баку: Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук, межвузовский научный сборник БСУ, – 2016, с. 210-214.

5. Гасанова, Г.А. Я начинаю любить Кавказ... // Баку: Цивилизация. Сборник Бакинского Университета Аврасия, – 2016. №3, с. 51-57.

6. Гасанова, Г.А. Об отражении толстовских традиций в творчестве Мир Джалала и Мехти Гусейна // – Баку: Известия, Институт литературы имени Низами Гянджеви, гуманитарные науки, – 2016. №2, – с. 234-239.

7. Гасанова, Г.А. Роль Толстого в развитии национального романа-эпопеи // – Баку: Язык и литература, международный научно-теоретический сборник Бакинского Университета, – 2016. №1 (97), – с. 256-259.

8. Гасанова, Г.А. Лев Толстой и великие русские писатели // – Баку: Язык и литература, международный научно-теоретический сборник Бакинского Университета, – 2016. №2 (98), – с. 184-187.

9. Гасанова, Г.А. Лев Толстой и современный азербайджанский роман // – Баку: Научные труды Бакинского университета девушек, 2016. №1(25), – с. 51-57.

10. Гасанова, Г.А. Личность и художественный мир Л.Толстого в авторском восприятии («Литературные раздумья» Э.Эфендиева) // – Баку: Язык и литература, научный сборник Азербайджанского университета языков, – 2016. №2, с. 154-160.

11. Гасанова, Г.А. О Толстом как о писателе и мыслителе в азербайджанском литературоведении // – Душанбе: Вестник Таджикского национального университета, серия филологии, – 2016. 4/2 (199), с. 172-175.

12. Гасанова, Г.А. «Мысль семейная» Л.Толстого в рецепции культуры Азербайджана // – Полтава: Филологические науки. Сборник Полтавского национального педагогического университета им. В.Г.Короленко, – 2016. № 23, – с. 66-73.

13. Гасанова, Г.А. Искусство перевоплощения: Лев Толстой и его герои (ко дню рождения великого художника) // – Харьков: Русская филология. Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г.С.Сковороды, – 2016. №3 (58), – с. 33-38.

14. Гасанова, Г.А. Герои романа Л.Толстого «Анна Каренина» в литературных раздумьях Э.Эфендиева // – Оренбург: Вестник Оренбургского государственного университета, – 2016. №6 (194), – с. 9-14.

15. Гасанова, Г.А. Образы Л.Н.Толстого в «Литературных раздумьях» Э.Эфендиева // – Минск: Вестник Минского государственного лингвистического университета, серия филологии, – 2016. №5(84), – с. 119-125.

16. Гасанова, Г.А. Роман «Война и мир» Л.Н.Толстого в азербайджанском литературоведении (приурочено ко дню рождения писателя) // – Могилев: Вестник Могилевского государственного университета имени А.А.Кулешова, серия гуманитарных наук, – 2017. №2 (50), – с. 77-81.

17. Гасанова, Г.А. Русские писатели в оценке Л.Н.Толстого // – Харьков: Русская филология. Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г.С.Сковороды, – 2017. №160, – с. 56-60.

18. Гасанова, Г.А. Нравственные уроки Льва Николаевича Толстого // – Баку: Литературный сборник Института литературы имени Низами Гянджеви, – 2017. ХХІХ т., – с. 325-333.

19. Гасанова, Г.А. Тема «опрощения» в кавказской военной прозе Л.Н.Толстого // – Баку: Язык и литература, международный научно-теоретический сборник Бакинского Университета, – 2017. №1(101), – с. 284-287.

20. Гасанова, Г.А. Кавказские страницы в творчестве Л.Н. Толстого // Материалы международной научно-практической

конференции «Проблемы изучения и преподавания русского языка и литературы в Азербайджане: опыт, практика и перспективы разработки и создания новых учебных комплексов для школ и вузов», – Баку: – 19-20 мая, – 2017, – с. 94-95.

21. Гасанова, Г.А. Творчество Л.Толстого в контексте мировой культуры («Литературные раздумья» Э.Эфендиева // Материалы международной научно-практической конференции «Филологические чтения», – Оренбург: – 15-16 декабря, – 2017, – с.185-191.

22. Гасанова, Г.А. Повесть «Хаджи-Мурат» Л.Н.Толстого в азербайджанской публицистике // – Баку: Язык и литература, международный научно-теоретический сборник Бакинского Университета, – 2018. №1 (109), – с. 237-239.

23. Гасанова, Г.А. Последний приют в Азербайджане (о «Хаджи-Мурате» Л.Н.Толстого) // Материалы международной научно-практической конференции «Устойчивое развитие и актуальные проблемы гуманитарных наук», посвященной 95-летию со дня рождения общенационального лидера Г.Алиева, – Баку: – 14-15 мая, – 2018, – с. 251-254.

24. Гасанова, Г.А. Творчество Л.Н.Толстого в азербайджанском литературоведении II-ой половины XX столетия // Материалы II-ой международной конференции « Основы человеческого развития – интеграция в мир», – Баку: – 26-27 апреля, – 2019, – с. 203-207.

25. Гасанова, Г.А. Традиции Льва Толстого в прозе Анара // Материалы XXVII Международной конференции «Дмитриевские чтения», – Москва: – 4 октября, – 2019 , – с. 65.

26. Гасанова, Г.А. Этнокультурные элементы в повести Льва Толстого «Хаджи-Мурат» // – Баку: Сравнительное литературоведение. Сборник Института литературы имени Низами Гянджеви НАНА, – 2019. №2, – с. 152-157.

27. Гасанова, Г.А. Отражение этнокультурной специфики в повести Л.Н.Толстого «Хаджи-Мурат» // Материалы научной конференции «Языки и культуры народов России и мира», – Махачкала: – 19-21 сентября, – 2019, – с. 160-165.

28. Гасанова, Г.А. Этнокультурная специфика в повести Л.Н. Толстого «Хаджи-Мурат» // Материалы международной научно-практической конференции молодых ученых «Хаковские чтения-2019», – Казань: – 21-23 ноября, – 2019, – с. 65-69.

29. Гасанова, Г.А. Рецепция творчества Л.Н.Толстого в азербайджанской литературе // Материалы IV Международной научно-практической конференции «Филологические и социокультурные вопросы науки и образования», – Краснодар: – 25 октября, – 2019, – с. 166-174.

30. Гасанова, Г.А. Немеркнущий талант (О рецепции художественного наследия Л.Н.Толстого в азербайджанской литературе) / Г.Гасанова, под ред. вице-президента НАНА академика Исы Габиббейли. – Баку: ИПЦ АЗИСУ, – 2019. – 274 с.

31. Гасанова, Г.А. Рецепция творчества Л.Н.Толстого в отечественном романе. // – Москва: Вестник славянских культур. Российский Государственный университет им. А.Н.Косыгина (Технологии. Дизайн. Искусство). Институт славянской культуры. WoS (ESCI), – 2020. Т.55 (март), – с. 125-137.

32. Гасанова, Г.А. Отражение мусульманских традиций в повести Л.Толстого «Хаджи-Мурат» // – Баку: Филология и искусство, – 2020. №1, – с. 204-210.

33. Gulnara Hasanova. Leo Tolstoy And Writers of World Literature Literary Reflections - Elchin Efendiyev // Khazar University Press: Khazar Journal of Humanities and Social Sciences. WoS, – 2020. Volume 23, №3, – с. 100-112.

Dissertasiyanın müdafiəsi _____ 2022-ci il tarixində saat _____ AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurasının bazasında yaradılmış BED 1.05/2 – Birdəfəlik dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1143. Bakı ş., Hüseyn Cavid prospekti, 115, Akademiya şəhərciyi, Əsas bina, IV mərtəbə, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron akt zalı

Dissertasiya ilə AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat _____ 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 30.06.2022
Kağızın formatı: A5
Həcm: 88 823
Tiraj: 30